

баҳри Миёназамин вақти бартари доштани анбӯҳи ҳавои тропикӣ бо тобистони гарми худ фарқ мекунад. Мавсими намнок зимистон аст. Дар ин вақт ҳавои мӯътадилӣ баҳрие, ки бо шамолҳои ғарбӣ мевазад, ҳукмрон аст. Баръакси материкҳои нимкураи Шимолӣ дар нимкураи Ҷанубӣ минтақаҳои мӯътадил масоҳати начандон калонро ишғол мекунанд.

Хусусиятҳои асосии иқлими материкҳои ҷанубӣ-ин мавҷудияти иқлими антарктикӣ бо ҳарорати ниҳоят паст ва шамолҳои сахт дар муддати тамоми сол мебошад.

1. Дар асоси таҳлили харитаҳои иқлимӣ хусусиятҳои умумии иқлими Амрикои Ҷанубӣ, Африко ва Австралияро нишон диҳед. Чаро ин тавр аст? Онҳо аз ҳам чӣ фарқият доранд ва барои чӣ? 2. Харитаҳои табиии ҷаҳон ва минтақаҳои иқлимро истифода бурда, номҳои ноҳияҳои иқлими тропикӣ ва субтропикӣро нависед.

Обҳои дохилӣ (дарё, кӯл, обҳои зеризаминӣ) аз релеф ва иқлим вобастаанд. Дар Антарктида ба туфайли пасти ҳарорат дарёҳо нестанд, кӯлҳо бошанд, истисноанд. Самту маҷрои дарёҳоро релеф муайян мекунад. Бо сабаби он, ки кӯҳҳои Африко дар шарқ ҷойгиранд, оби дарёҳои материкҳо асосан ба уқёнуси Атлантика мерезад. Дарёи аз ҳама дарозтарини ҷаҳон *Нил*, дарёи серобтарини Африка — *Конго (Заир)* ва дарёи серобтарини рӯи Замин — *Амазонка* ва ҳамин чумлаанд. Қисми зиёди материкҳо ба уқёнус резишгоҳ надоранд ва ба ҳудудҳои резишгоҳи дохилӣ мансуб мешаванд. Вобаста ба релеф дарёҳо шаршараҳои бисёр доранд.

Дарёҳо ба шароити иқлимӣ вобастаанд. Дар минтақаҳои истиқвой ва субистивой, ки боришоти атмосферӣ бисёр аст, дарёкӯлҳо басо зиёданд. Дарёҳое, ки аз минтақаи истиқвой ҷорӣ мешаванд, тамоми сол серобанд. Дар минтақаҳои субистивой каму зиёдин оби дарёҳо ва кӯлҳо аз миқдори бориш вобаста аст. Дар минтақаи иқлими тропикӣ дарёҳо ниҳоят каманд. Масалан, дар Саҳрои Кабир дарёҳои хушке ҳастанд, ки фақат баъд аз боронҳои аҳён-аҳёни сахт бо об пур мешаванд.

Дар ин се материк аксарияти оби дарёҳо аз борон аст.

Ҳар се материк бо обҳои зеризаминӣ хуб таъмин мебошад, ки ҳам дар кишоварзӣ ва ҳам саноат васеъ истифода бурда мешаванд.

1. Дар асоси таҳлили харитаи иқлимӣ дарёҳои материкҳои ҷанубиро номбар кунед: а) кадомҳояшон тамоми сол серобанд; б) дар давраи тобистон

кадомашон сероб мешаванд; в) аз рӯйи каму зиёди обаш дар кадом қисми материк ҷойгир будани онро муайян кунед. 2. Аз рӯйи харитаи табиӣ муайян кунед, ки кадом дарёҳои материкҳои ҷанубӣ миқдори зиёди захираи гидроэнергетикӣ доранд.

Харитаи хок. Хок яке аз қисмати зонаи табиӣ аст. Ҷойгиршавии ҳелҳои асосии хок дар рӯйи замин ва дар ҳар материк дар харитаи мавзӯӣ нишон дода шудааст (*ниг. ба харитаи ҷаҳони хок*).

Барои он ки хусусиятҳои ҷойгиршавии хокро дар рӯйи замин хуб фаҳмед, вобастагии хокро бо дигар қисматҳои табиат доништан муҳим аст. Таркиббӯии хок аз бисёр омилҳо вобаста аст: ҷинсҳои кӯҳӣ, рельеф, олами ҳайвонот, вале асосан аз иқлим ва наботот. Онқое, ки бориш кам мешаваду камнаботот аст, қабати хок тунук буда, моддаи пӯсида кам дорад. Баръакс дар маҳалҳое, ки ҳам гармию боришот ва ҳам наботот, баҳусус рустани кофист, хок пурқуввату ҳосилхез мешавад.

Вобаста ба ҷинсу миқдори моддаҳои пӯсида ва дигар сабабҳои ранги хок ҳар ҳел мешавад. Бисёр хокҳоро мувофиқи рангашон ном бурдан маъмул шудааст, чунонҷӣ, дорчинӣ, қаҳвагӣ, сурхи бӯрраи ва ғайра. Дар харитаи мактабӣ бо ранги гуногун танҳо хокҳои ин ё он ҳудуд ишора ёфтаанд.

Аз харитаи хоки ҷаҳон истифода бурда, муайян кунед, ки кадом намуди хокҳо бештар аст: а) дар минтақаи истиқвоии ҳаммаи материкҳо; б) дар минтақаи субтропикӣ; в) дар минтақаи тропикӣ; г) дар минтақаи субистивойӣ; д) дар минтақаи антарктикӣ.

§22. Хусусиятҳои ҷойгиршавии зонаҳои табиӣ

Таркиби зонаҳои табиӣ ва ҷойгиршавии онҳо аз шароитҳои иқлимӣ вобаста аст. Ҳамчун қоида зонаҳои табиӣ ба минтақаҳои иқлимӣ мувофиқат мекунанд. Дар ҷойгиршавии зонаҳо зонавии арзӣ аниқ ифода ёфтаанд. Ин маънои онро дорад, ки дар материкҳо ҳамвориҳо бештаранд. Инчунин минтақаҳои кӯҳӣ возеҳ зухур ёфтаанд. Махсусан дар Амрикои Ҷанубӣ.

Дар Амрикои Ҷанубӣ ва Африқо музофотҳои бузургтарини ҷангалҳои истиқвоӣ ҷойгиранд, ки сайёраи моро бо оксиген бой мегардонанд, намудҳои киматбаҳои ҷӯб медиҳанд. Ҷинсҳои аслии хоки ин ҷо ҳам монанди маҳалҳои дигари арзҳои поёнии сайёра аз пайвастаҳои оҳан бойанд ва аз ҳамин сабаб сурхчатоб мебошанд. Хокҳое, ки дар заминаи ин ҷинсҳо ҳосил мешаванд, низ сурхчатоб-

банд. Онхоро сурхизард тоби фераллит меноманд (аз лотини "феррум"-оҳан). Моддаҳои органикии ба миқдори зиёд ба ҳок дохилшаванда ба он чамъ нашуда, балки пурра мепӯсанд. Ин унсурҳои гизоиро рустанӣ зуд меҷабанд. Фаровони намӣ боиси мунтазам ба чуқурии зиёд шуста шудани ҳок мегардад ва дар баъзе ҷойҳо ба ботлоқшавии он оварда мерасонад.

Иқлими гарм ва боришоти зиёд ба инкишофи набототи ҳамешасабз мусоидат мекунад. Дарахтҳо бисёр дароз мешаванд. Дарахтони рӯшноидӯст то ба 35-50 м мерасанд. Танан дарахтон чун сутунҳо рост шуда танҳо дар боло зич шох меронанд. Зери дарахтони азим дарахтони начандон баланд ва на он қадар рӯшноӣҳо месабзанд.

Чангалҳои истиввой ҳамешасабзанд. Дар чангал лиана-изғичи печон бисёр аст. Лианаҳо танан дарахтонро зич печонда то ҳуди нӯги онҳо мерасанд ва аз он ҷо чун шилшила овезон шуда, бешазорро дар баъзе ҷойҳо касногузар мекунад. Нури офтоб аз байни шоху барги зич ба зӯр мегузарад. Чунин чангал ҳатто рӯзона нимторик аст. Аз ҳамин сабаб буттаву гиёҳҳо он қадар инкишоф наёфтаанд.

Олами ҳайвоноти чангалҳои истиввой бою гуногун аст. Ҷиҳати ҷолиб он ки бисёр ҳайвонот дар болои дарахтон зиндагӣ мекунад. Дар ин ҷо намудҳои гуногуни маймунҳо, парранда, ҳашароту мӯрчаҳо вомерӯанд.

Саваннаҳо. Зонаи чангалҳои истиввой дар материкҳо тадричан ба чангалҳои намнок ва баъд ба саваннаҳо табдил меёбад. Ба ин зонаи табиӣ ивазшавии мавсими хушк ва сернамии сол, афзалияти алафзору дарахтони алоҳида ё гурӯҳи дарахтон ва буттаҳои миқтақан гарм хос аст. Бинобар ҳамин ҳокҳои сурхи сиёҳтоб бештар мебошанд, намуди умумии саванна мувофиқи фаслҳои сол якбора дигар мешавад. Раванди ҳокҳосилшавӣ дар саваннаҳо дар шароити боришоти мавсимӣ ба амал меояд. Дар давраи боришгарӣ пӯсида ни моддаҳои органикӣ ва шусташавии ҳок мушоҳида мегардад. Дар давраи бериш (зимистон) аз норасоии рутубат фаъолияти микроорганизмҳо суст мешавад ва баргу пояи фаровони рустанӣҳо пурра намепӯсанд. Дар ҳок моддаҳои пӯсида гун мешавад. Алафҳо мехушканд, барги бисёр дарахтҳо мерезанд ва саванна ба худ ранги зард мегирад. Аммо ҳамин ки бориш аввалин меборад, табиат аз нав зинда мешавад, алафҳои ширадор бо суръати ҳайратовар месабзанд, дарахтон баргпӯш мешаванд.

Ҳайвонот ҳам монанди рустанӣ ба мавсим мутобиқ мешавад. Баъзе аз онҳо, масалан, бемӯҳраҳо ва обхокиҳо дар давраи хушксолӣ дар паноҳгоҳ пинҳон мешаванд ва хоб мекунад. Бисёр ҳайвонот ба маҳалҳои обдор мекуҷанд. Ҳар материк бо махсусияти олами набототу ҳайвоноти худ фарқ мекунад.

Биёбонҳои тропикӣ ҳам дар материкҳои ҷанубӣ васеъ доман паҳн кардаанд. Дар зона наботот хеле кам, дар баъзе ҷойҳо тамоман нест (*барои чӣ?*). Ҷиҳати дигари фарқкунандааш тағйирёбии калони ҳарорати шабонарӯзӣ ва солена мебошад. Дар ҳокм биёбонҳо моддаи пӯсида кам аст. Дар ин ҷо хокҳои **биёбонитропикӣ** ҳосил мешаванд. Решаи рустаниҳои биёбон басо инкишоф ёфтааст, ки тавассути он обро аз чуқурии зиёд ва масоҳати васеъ ҷамъ мекунад (масалан, шутурхор). Бисёр рустаниҳо барои он ки обро кам бухор кунанд, баргҳои хеле майда дошта, аксаран ба ҷои барг хор доранд. Баъзе рустаниҳо танҳо баъди борон пайдо мешаванд ва ғайбуллода зуд месабзанд, гулу мева мекунад ва баъд хушк мешаванд. Ҳайвонот ҳам ба шароити иқлими биёбонҳо мутобиқ шудаанд.

Супориш. 1. Хусусиятҳои асосии мавқеи географии материкҳои ҷанубӣ аз ҷӣ иборатанд? 2. Хусусиятҳои умумии релефи материкҳои ҷанубиро номбар кунед. 3. Дар кадом минтақаҳои иқлимӣ қисми зиёди материкҳои ҷанубӣ ҷойгиранд ва дар кадом қисм камтаранд? 4. Хусусиятҳои хоси дарёҳои материкҳои ҷанубӣ кадоманд? Дар мисоли ягон дарё во-бастагии дарёро аз релеф ва иқлим муайян кунед. 5. Кадом зонаҳои табиӣ масоҳати бештарро дар бар мегиранд ва барои чӣ? 6. Дар кадом материк зонаи арзӣ равшан зоҳир шудааст ва дар кадомаш минтақа-вияти баландиҳо? Барои чӣ? 7. Аз рӯи матни китоби дарсӣ, харитаҳои иқлимии Африқо, Австралия ва Амрикои Ҷанубӣ нишонаҳои асосии ҳар як зонаи табииро муайян кунед.

АФРИҚО

1. Ба харитаи Африқо тавсиф диҳед. 2. Барои омӯхтани Африқо боз кадом харитаҳо заруранд?

§23. Мавқеи географӣ

Шумо дар мавзӯҳои гузашта бо хусусиятҳои умумии табиати материкҳои ҷанубӣ, ки дар зери қонуниятҳои таракқиёти қабатҳои географӣ мебошанд, шинос шудед.

Африқо аз ҷиҳати бузургӣ баъд аз Аврусиё материкҳои дуюм аст. Масоҳати он якҷоя бо ҷазираи, *Мадагаскар* 30,3 млн. км² мебошад. Калимаи “Африқо”, ҷунонки олимони таҳмин мекунанд, аз номи қабилани барбарии африғия баромадааст, ки дар яке аз ноҳияҳои шимолӣ материк зиндагӣ мекард.

Африқо дар байни материкҳои дигар мавқеи махсус дорад, онро қариб аз мобайн хати истиқво бурида гузаштааст. Нуқтаҳои интиҳои он дар шимол ва ҷануб аз хати истиқво тақрибан як хел дуранд.

Қисми зиёди Африқо байни ду тропик дар минтақаҳои истиқвой, субистивой ва тропикӣ ҷой гирифтааст. Танҳо қаторҳои шимолӣ ва ҷанубии он ба минтақаҳои субтропикӣ дохиланд.

Меридиани ибтидоӣ аз ғарби Африқо мегузарад. Нимии шимолӣ материк аз ғарб ба шарқ чандин ҳазор километр гӯл кашадааст. Материк ба сӯи ҷануб танг шуда, қисми зиёди Африқо дар шимолӣ хати истиқво воқеъ аст.

1. Масофари аз димоғи Алмади (дар ғарб) то димоғи Хафун (дар шарқ) муайян кунед. Дарозии қатори мувозӣ (паралел) дар 1° дар ин арҷҳо таҳминан ба 109,6 км баробар аст. 2. Координати нуқтаҳои интиҳоро низ муайян кунед. Ишоротҳоро, ки дар матн махсус ишора шудаанд, ба харитаи контури кайд намоед.

Африқоро аз Аврупо гулӯгоҳи танг ва на чандон чуқури *Гибралтар* (бараш 14-44 м) ва баҳри Мисназамин ҷудо мекунанд. Дар шимолӣ шарқ гардани борикӣ *Суэс* (120 км) Африқоро бо Аврусиё мепайвандад. Сабаби ба ҳам монандии олами наботот ва ҳайвоноти Африқои Шимолӣ, Аврупои Ҷанубӣ ва Осиёи Ҷанубӣ наздик будани онҳост. Ин ба ҳаёти аҳолии Африқои Шимолӣ, ба маданият ва забони он таъсир расондааст.

Аз харита ниҳоро нишон диҳед: 1. Африкоро кадом укёнус ва баҳрҳо иҳота кардаанд? 2. Чараёнҳои укёнусноро, ки қад-қад соҳили Африко мегузаранд, номбар кунед. Онҳо ба табиати материк чӣ хел таъсир мерасонанд?

Савдо ба мамлакатҳои континентҳои дигар тавассути роҳи баҳрӣ ба амал бароварда мешавад. *Канали Суэс*, ки дар асри XIX ҷар гарданаи Суэс кофта шуд, дар киштигарии байналхалқӣ аҳамияти ниҳоят калон дорад. Бисёр мамлакатҳои ҷаҳон борҳои худро ба воситаи он мекашонанд.

Хати соҳили Африко нисбат ба материкҳои дигар он қадар ҳам қачу қилеб нест: танҳо як халиҷи калон — *Гвинея* ҳаст, ки каме ба даруни хушкӣ даромадааст ва як нимҷазираи калон — *Сомали* мавҷуд аст, ки ба укёнуси Ҳинд дохил шудааст. Ин сохтмони банҷарҳои баҳрро душвор месозад.

Давлатҳои қадими Африко ва инчунин тадқиқотчиёни машҳурӣ ба шумо маълуми материкро номбар кунед.

Тадқиқи Африко. Африко аз қадим боз диққати халқҳои Аврупои Ҷанубӣ ва Осиёи Ҷануби Гарбиро ба худ ҷалб мекард. Ин халқҳо соҳили шимолӣ ва қисман шарқии Африкоро хуб медонистанд. Портуғалиҳо дар тӯли асри XV тадриҷан ба ҷануб ҳаракат мекарданд. Онҳо аввалин бор аз соҳили ғарбӣ ба Аврупо гурӯҳи калони гуломонро бурданд. Аз ҳамин вақт саҳифаи нагиши таърих — давраи гуломфурӯшӣ оғоз меёбад, ки миллионҳо ҳаёти одамиро барбод додааст.

Баҳрнаварди портуғалӣ *Васко да Гама* соли 1498 кушодани роҳи баҳрӣ ба Ҳиндустон анҷом дода, аз паҳлӯи Африқои Ҷанубӣ гузашт, қад-қад соҳили шарқии материк шино кард ва бори аввал аз укёнуси Ҳинд гузашта, ба соҳилҳои Ҳиндустон расид. Ҳамин тавр ба Ҳиндустон роҳи баҳрӣ кушод ва дар ҷануб ғарҳи материкро муайян кард. Гуломфурӯшони аврупоӣ аз асри XVI гуломкашониро аз Африко ба Амрико оғоз намуданд. Онҳо танҳо маҳалҳои ҷудогонаи соҳили ғарбӣ — бозорҳои гуломфурӯшӣ ба ҳама маълумро медонистанд, ки ба ивази шаддан шиттагин ва дигар чизҳои ороиши хона гулом харидан мумкин буд. Вале ноҳияҳои дохилии Африко муддати дароз барои аврупоиён номаълум монд.

Аврупоиён тадқиқи ноҳияҳои дохилии Африкоро танҳо дар асри XIX, вақте ки ба мамлакатҳои басуръат тараққиёбандаи Аврупо заминҳои лозим шуд, ки аз онҳо ашёи хоми арзони саноатӣ

Давид Ливингстон
(1813-1873)

истеҳсол кардан ва молҳои тайёрро бо фоида фуруختан мумкин буд, шурӯъ намуданд. Дар миёнаҳои асри XIX тадқиқотчи машҳури бритони (англис) Давид Ливингстон дар материк, беш аз 30 сол, яъне солҳои 1840-1873 саёҳат дошт.

Вай Африкои Ҷанубиро аз ғарб ба шарқ тай кард, дарёи Замбезиро тадқиқ ва дар он шаршараи калони зеборо кашф намуд ва онро шаршараи Викториа номид; чараёни болои дарёи Конго (Заир), кӯли Ньяса ва ғайраро тасвир кард. Ӯ сарғахи Нил — дарёи бузурги Африкоро меҳост ёбад, вале марғ ба амалӣ ғайтанӣ нияташ монё гардид.

Тадқиқоти Ливингстон барои илми география онди ноҳияҳои ин сарзамин маълумоти шавқовари зиёд доданд. Ливингстон ба сокинони маҳаллии Африко бо ҳисси инсондӯстӣ муносибат мекард ва аз ҷумлаи олимони хориҷие буд, ки ба муҳаббату эҳтироми аҳолии Африко сазовор шуда буд.

Дартар маълумотҳо оид ба Африкои истиқвой ба туфайли экспедисияи Англияю Амрико зиёд шуд. Тадқиқи кӯлҳои Викториа ва Танганикаро ба инҷом расонда, кӯхистони Рувензориро кашф ва чараёни болои дарёҳои Конго ва Нилро муайян карданд. Онҳо дар назди худ мақсад гузошта буданд, ки мамлакатҳои дури тадқиқнашударо омӯзанд ва материалҳои илмии ҷамъовардаро дастраси тамоми инсоният гардонанд.

Василий Василевич Юнкер дар байни тадқиқотчиёни рус мақоми маҳсусро ишғол мекунад. Ӯ дар охири асри XIX Африкои Марказӣ ва Шарқиро саёҳат карда, оид ба табиат ва ҳаёти аҳолии ин ноҳияҳои материк маълумоти шавқовар ҷамъ овард, қорҳои топографиро иҷро кард, мушоҳидаҳои гидрологӣ ва метеорологиро аяҷом дод. Ба омӯзиши қисми шимолӣ шарқии материк Егор Петрович Ковалевский, Александр Василевич Елисеев ва тадқиқотчиёни дигар саҳми зиёд гузоштанд.

Дар тадқиқи табиати Африко ва аҳолии он олимони Шӯравӣ хизмати шоиста карданд. Солҳои 1926-1927 барои омӯхтани рустаниҳои дастпарвар ба қисми шимолӣ шарқии материк экспедисия ташкил карда шуд. Ба он олимони барҷастаи рус Никодай Иванович Вавилов сардорӣ кард. Бештар аз 6000 намуни рустаниҳои дастпарвар ҷамъ оварда шуд. Н. И. Вавилов муқаррар

кард, ки Ҳабашистон ватани навъҳои пурқимати гандум мебошад. Олимони Русия ва дигар мамлакатҳои муштаракулмановфӣ ҳоло ҳам ба давлатҳои қавони Африқо дар тадқиқи хок, обҳои дохилӣ, наботот ва олами ҳайвонот, дар ҷустуҷӯи сарватҳои зеризаминӣ ва ғайра ёрӣ мерасонанд. (*Аз харита роҳи баҳрии Васко да Гамаро зеризамини Африқо ва хати саёҳати Д. Л. Ливингстонро мушоҳида кунед*) (ниг. ба расми 4).

§24. Релеф ва сарватҳои зеризаминӣ

? 1. Қадом қисми Африқоро платформа ишғол кардааст? 2. Чинҳои кӯҳиро аз ҷиҳати пайдоиш ба қадом гуруҳҳо тақсим мекунанд. 3. Дар маҳали шумо қадом сарватҳои табиӣ мавҷуданд? Онҳоро дар хоҷагӣ чӣ тавр истифода мекунанд? 4. Ҷараёнҳои дарунӣ ва берунӣ Замин ба релефи ҳар материк чӣ ҳел таъсир мерасонанд?

Релеф. Агар шумо ба харитаи табиӣ ҷаҳон назар андозед, мебинед, ки дар Африқо нисбат ба материкҳои дигар ҳамвориҳои баландиашон аз 200 то 1000 м афзалият доранд. Дар Африқо пастиҳо каманд, онҳо дар наздикии соҳили уқёнусҳо ва баҳрҳои гирифтаанд. Дар материк силсилаи кӯҳҳои баланд ва тӯлонӣ, монанди кӯҳҳои Колдилер ва Анд вучуд надоранд. Сини чинҳои кӯҳи платформа 2-3 млрд. сол ва бештар аст. Қаторкӯҳҳои баланди дар ин ҷо пайдошуда зери таъсири қувваҳои берунӣ Замин вайрон мешуданд. Дар баъзе ҷои кӯҳҳо ҳамвориҳои азими пасти баланд ба вучуд омада, танҳо дар ҷо-ҷои онҳо ноҳияҳои кристаллӣ қад ғанидаанд.

Қитъаҳои ҷудогонани платформа таҳти таъсири ҷараёнҳои дохилӣ баланд мешуданд, ки боиси пайдоиши пахнкӯҳҳои баланд мекардид. Қитъаҳои дигари платформа фуру рафта, дар натиҷа ғайриҷаҳон қалон пайдо мешуданд (Чад, Конго, Қалахари ва ғайра). Баробари ҳаракати платформа қабати замин мекафид, вулқонҳои тағшишонӣ мекарданд, zilzila рӯй мебуд. Дар Африқои Шарқӣ ва контарин тарқиши қабати Замин воқеъ аст. Вай қад-қали баҳри ғайри ба воситаи кӯҳсори Ҳабашистон то резишгоҳи дарёи Замбези ғайри қанидааст. Дар ин ҷо пораи литосфераи Африқо ба ду тараф ғайри мешавад, аз ҳамин сабаб зуд-зуд zilzila ва оташшонии вулқонҳо рӯй мебахад.

Африқо аз рӯи баландиҳо ба ду қисм тақсим мешавад: Шимолӣ ва Ғарбӣ, ки баландиҳо аз 1000 м пасти аст, Шарқӣ ва Ҷанубӣ, ки баландиҳо беш аз 1000 м аст (*ниг. ба харитаи табиӣ*). Қисми ғайри ин Африқои Шимолӣ ва Ғарбиро чинҳои таҳшин — конти-

нентӣ ва бахрӣ пӯшондаанд. Ин чойхоро муддати дароз бахришғол карда буд.

Дар шимолӣ гарби материк кӯҳҳои Атлас воқеанд, ки қаторкӯҳҳои шимолӣи ҷавоии онҳо дар ҷои ба ҳам пайваستшавиш ду порай литосфера — Африқо ва Авруосиё ҷой гирифтаанд.

Қисми шарқӣ Африқо паҳнкӯҳи Африқои Шарқӣ ниҳоят баланд ва аз бечошавии кабати замин ба қисмҳо ҷудошуда нишғол кардааст. Дар ин ҷо қуллаҳои баландтарини материк, вулқонҳои азими хомӯшшудаю оташишиони *Килиманҷаро*, (5895 м), *Кения* ва *Ғайра* воқеанд. Дар шимол паҳнкӯҳи Африқои Шарқӣ — *Атласори Хабашистон* ҷой гирифтааст. Он аз пуштакӯҳҳои баланд, ки аз ҷинсҳои таҳшину вулқонии уфуқиҳои таркиб ёфтаиш иборат аст. Зинаҳои баланд пуштакӯҳҳоро маҳдуд кардаанд. Паҳнкӯҳи Африқои Ҷанубӣ дар қисми марказиаш паст мешавад ва ба ханза табдил меёбад. Вале ҷануби материкро кӯҳҳои қуллаҳои *Кап* ихота кардаанд. Дар Африқои Шарқӣ ва Ҷанубӣ ҷинсҳои қадими кристаллӣ аксаран ба сатҳ баромадаанд. (*Аз рӯйи хариҷаи баландии паҳнкӯҳҳои Африқои Шарқӣ ва Ҷанубӣ, инчунин қуллаҳои аз хима баланди кӯҳҳои Атлас, кӯҳҳои Хабашистон ва вулқони Килиманҷаро муайян кунед*).

Сарватҳои табиӣ. Африқо аз сарватҳои гуногуни табиӣ бой аст. Бештари онҳо аз ҷумлаи қонҳои қалонтарини ҷаҳон мебошанд. Ҷойгиршавии онҳо ба сохти қишри замин ва таърихи тектоникӣ он вобаста аст. Африқо, махсусан аз сарватҳои табиӣ мезанзор бой мебошад. Онҳо дар Африқои Ҷанубӣ ва Шарқӣ ба ҷандон чуқур ҷой гирифтаанд, зеро дар он ҷо ҷинсҳои қадими кристаллӣ ба сатҳи замин наздиканд.

Аксари қуллаи истихроҷи алмоси ҷаҳон ба қитъаи Африқо рост меояд. Алмос на танҳо барои тайёр кардани ҷавохирот (*бриллиант* - алмоси суфта), балки ба дуфайли ниҳоят саҳтиаш дар саввати истифода бурда мешавад.

Дар маҳалҳои пастари материк, дар ҷое, ки ҷинсҳои таҳшинӣ афзалият доранд, қонҳои интиштсанг, намакҳои гуногуни маъдани манган ва ғайра паҳн шудаанд. Дар қисми шимолӣ ва дар соҳили халиҷи Гвинея захираҳои азими нафт ёфт шудаанд. Африқо аз фосфорит

Расми 29. Паҳнкӯҳи Африқои Шарқӣ

Хариди аст, ки аз он нури истеҳсол мекунанд. Конҳои асосии фосфорит дар шимолӣ материк ҷой гирифтааст.

Пулорисш 1. Хусусиятҳои рельефи Африқо кадоманд? 2. аз рӯи нақшаи Африқо (ниг. ба Илова) тасвири рельефи ҷазираи Мадагаскарро тартиб диҳед: шаклҳои рельеф аз сатҳи уқёнус, нуқтаҳои баландтарин ва ҷағрафияшондаи ҷазира, сарватҳои табиӣ. 3. Номгуӣ сарватҳои табиӣ ва сабаби ин ҷойгиршавиро дар Африқои Шимолӣ, Африқои Ҷанубӣ ва Шарқӣ гуед. 4. Агар ҷараёнҳои ба ду тараф ҷудошавӣ, ки дар минтақаи Шарқӣ Африқои Шарқӣ ба амал меоянд, шиддат гиранд, бо платоҳои Африқо чӣ ҳодиса рӯй медиҳад?

§25. Иқлим

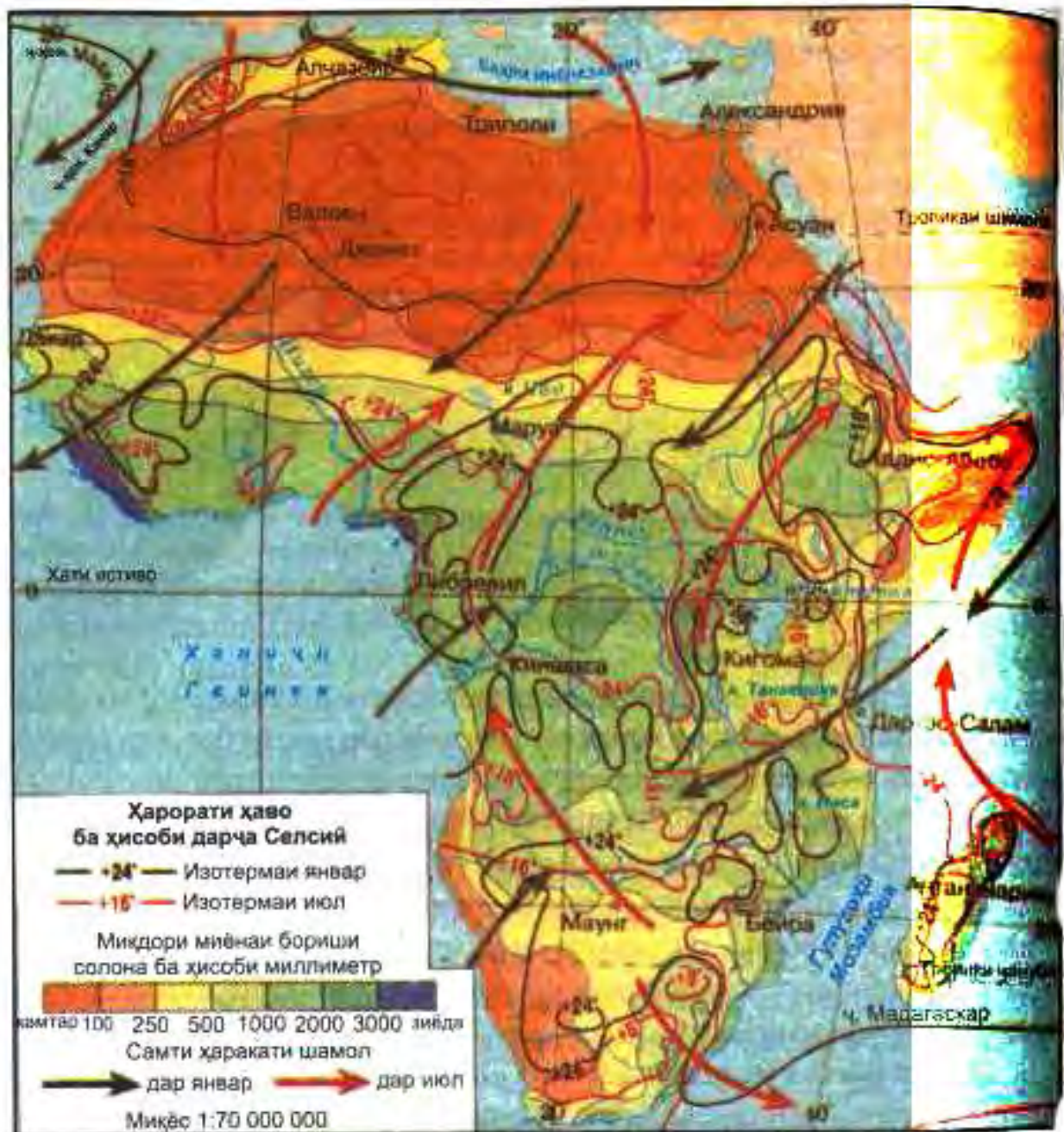
1. Дар рӯи Замин кадом минтақаҳои фишори атмосферӣ ва бодҳои доимӣ мавҷуданд? 2. Тақсироти ҳарорат ва бориш дар рӯи Замин ба чӣ вобаста аст? 3. Кадом омилҳо ба тақсироти ҳарорат дар Африқо таъсир мерасонанд?

Ба тӯфайли мавқеи географияи худ Африқо аз ҳама гармтарин материкҳои Замин аст. Он нисбат ба материкҳои дигар бештар гармӣ ва инқисоли офтобро мегирад, зеро қисми зиёди материк байни тропикҳо воқеъ аст. Дар тропикҳо бошад, офтоб тамоми сол аз баланд меистад ва соле ду маротиба дар ҳар нуқта дар қиём мегардад. (Аз рӯи харитаи иқлимӣ нишон диҳед, ки дар кадом қисми Африқо бештар, дар қучои он камтар бориш мешавад. Шарҳ диҳед, ки чаро дар ҳамин Конго бориш бисёр ва дар Сахрои Кабир бориш кам мешавад).

Минтақаҳои иқлимӣ Африқо. Дар натиҷаи он ки ҳамаи истиқвоҷҳои аз миёнаи материкҳои Африқо мегузаранд, минтақаҳои иқлимӣ, ғайр аз минтақаи истиқвоҷ дар ҳудуди он ду бор такрор мешаванд.

Минтақаи истиқвоҷ як қисми ҳавзаи Конго (Заир) инчунин дар мобайни 50° а.ш. ва 20° ҷ.ш., инчунин соҳилҳои ҳалқии ғарбӣ аз 10° то $7-80^\circ$ а.ш. дар бар мегирад. Дар ин минтақа бориши солона ба 1500-2000 мм мерасад, тамоми сол инбӯҳи ҳавои истиқвоҷи ғарбӣ дорад, ҳарорати миёнаи моҳонаи ҳаво доимо ба як андоза мебошад ва бориш мунтазам мешавад, ки сабزیш ва инкишофи меваҳои рустанӣҳо таъмин мекунанд.

Одатан пагоҳӣ ҳаво соф аст. Рӯзона вобаста ба сатҳи Заминро ба гарм кардани Офтоб ҳавои сернам боло мебарояд. Абрҳои ғӯдаи гафс ҳосил мешаванд. Баъди нисфирӯзӣ якбора борони ғарбӣ меборад, аксар баробари он раъду барқи бошидат ба амал ме-

Расми 30. Минтақаҳои иқлимии Африқо

ояд. Бегоҳӣ ҳаво соф мешавад. Ҳаво қариб ҳар рӯз ҳамин ҳол аст. Ин ҷо минтақаи як фасли сол-тобистон аст. Чунин иқлимро иқлим истивой меноманд.

Минтақаи иқлими истивоиро қитъаи васеи минтақаи субистивой ихота қардааст, ки тақрибан то арзи 15-20 ба сӯи шимол ва ҷануби хати истиво мерасад. Ҳарорат дар ин ҷо тамоми сол баланд буда, тағйироти мавсимӣ ба назар намоён аст. Иқлими субистивой бо миқдори камии бориш ва асосан бо нобаробарии бориш дар ҳамаи фаслҳои сол фарқ мекунад. Дар ин ҷо мавсим — тобистони сербориш ва зимистони камбориш мавҷуд аст. Табиқ

роқойивазкунии мавсимии анбӯхи ҳаво гоҳ ба сӯи шимол ва гоҳ ба сӯи ҷануб мебошад. То ба он гон ба минтакаи субистивой анбӯхи ҳаво истивовой меояд, он гоҳ дар он ҷо ҳавои тафсонӣ барояд, монанди минтакаи истивовой барқарор ҳаставад. Зимистон ҳавои тропикӣ ҳукмрон аст, бинобар он боронҳо катъ мегарданд.

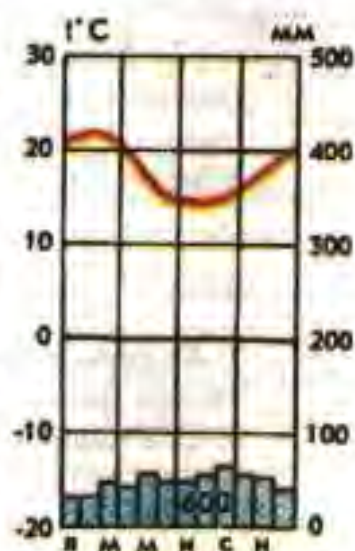
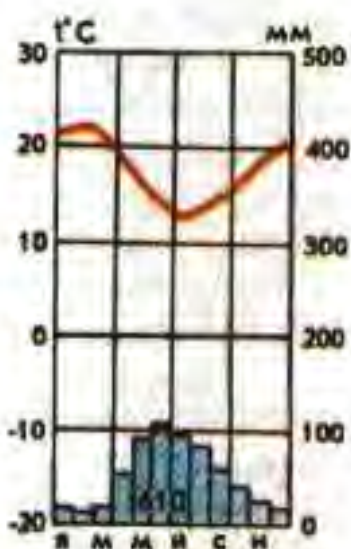
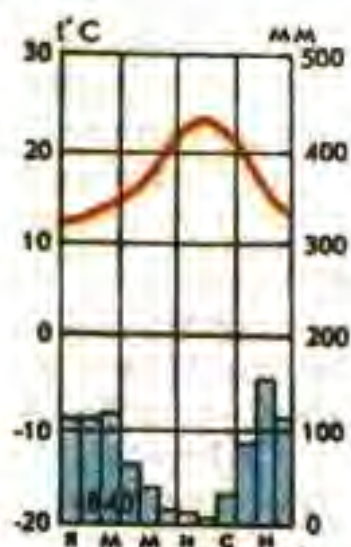
Миқдори бориши тобистона ва давомногии мавсими боронҳо дар самти тропикҳо катъ мешавад.

Минтакаҳои тропикӣ ба арҷҳои тропикии ҳар ду нимкура мувофиқат мекунанд.

Аз рӯи харита мавқеи географии онҳоро муайян кунед. Дар ин ҷо тамоми сол кадом анбӯхи ҳаво ва бодҳо афзалият доранд? Онҳо боиси чӣ ҳел обу ҳаво мешаванд?

Иқлими Африқои Шимоли аз ҳама хушк аст (*Фаҳмонед чаро*). Дар ин ҷо ноҳияи гармтарин ва хушктарини на танҳо Африқо, балки ончунин тамоми рӯи Замин — биёбони Саҳрои Кабир воқеъ мебошад. Тобистони Саҳрои Кабир ниҳоят гарм аст. Офтоб сатҳи сангу регро то 70°C метафсонад, ҳарорати ҳаво то 40°C ва баландтар мешавад. Аз сабаби набуҷани абр шабона сатҳи Замин ва ҳаво ба зудӣ сард мешавад. Аз ҳамин сабаб тағйироти ҳарорати шабонарӯзӣ хеле калон аст ва баъзан аз 40°C зиёд мебошад. Одаме, ки ба Саҳрои Кабир омадааст, рӯзона аз гармии беҳад тафсонӣ азоб мекашад ва шабона аз хунукӣ меларзад. Рӯзона аз ҳавои хушки сӯзон нафас кашидан душвор аст. Тамоми мавҷудоти зинда дар таъриқи сангҳо, зери решаи гиёҳҳои хушкида шикҳон мешавад ва биёбон гӯё бечон мегардад. Тобистон аксар боди саҳттарин — самум мешавад, гӯё рег меборад. Хомаҳои рег дар як дам ба ҷӯшу хурӯш медароянд, уфук тира гар-

Расми 31. Диаграммаи минтакаи иқлими субтропикӣ

дида, офтобро ҷангу губор мелӯшад, ки он куранг ва сурӯҳ менамояд. Ба ҳадди тоқатфарсо ҳаво диму олами зинда нафарзони мешавад. Дахону бинӣ ва ҷашм пури рег мегардад. Касе, ки аз ӯро рағбатинхон нашудааст, азияти саҳт мекашад.

Дар Африқои Ҷанубӣ минтақаи иқлими тропикӣ ба масоҳати кам паҳн шудааст. Дар ин ҷо нисбат ба Саҳрои Калӣ борӣш бештар мешавад. Бориш, махсусан дар нешибихон шарқии кӯҳҳои Ачдар, дар шарқи ҷазираи Мадагаскар бисёр аст. Вале дар соҳили уқёнуси Атлантика борон қариб намеборад.

Интиҳои шимол ва ҷануби материк, ҷӣ ҷаире мӣ ба шумо маълум дар минтақаи субтропикӣ воқеъ гаштааст. Дар ин ҷо гармии Офтоб нисбат ба минтақаи тропикӣ хеле кам аст. Чунин аст тағйироти мавсимии ҳарорат: тобистон гарм ($27-28^{\circ}\text{C}$) ва зимистон нисбатан салкин ($+10-12^{\circ}\text{C}$) аст, барои ҳаёти одамон ва ҷабодияте хоҷагӣ мусоид мебошад. Тобистон дар шимол ва ҷануби ғарбии Африқо хеле хушк (анбӯхи ҳавои тропикӣ афзалият доранд) зимистон сербориш аст; зеро бодҳои ғарбӣ дар ин фасли сол аз уқёнуси анбӯхи ҳавои баҳрии арзҳои мӯътадилро меоранд. Дар ҷануби шарқии Африқо ҳам чун дар шарқи минтақаи тропикӣ тамоми сол борон меборад. Рутубат ба ин ҷо аз уқёнуси Хинд меояд ва ғарбишсебӣи шарқии кӯҳҳо бориш мешавад.

Микдори зиёди ҳарорате, ки Африқо мегирад, ба парвариши зироати пурқимати тропикӣ мусоидат мекунад: каҷва, какао, нахли рағандор, норгил ва ғайра. Дар паҳнкӯҳҳои Африқои Шарқӣ, ки ҳарорат паст аст, зироати субтропикӣ (ҷой, нахта ва ғайра) ва зироати минтақаҳои мӯътадил (гандум, сабзавот ва ғайра) мебарваранд.

Суперш 1. Аз харитаҳои иқлимӣ, табиӣ ва инчунин диаграммаи минтақаҳои иқлимӣ истифода бурда, минтақаҳои ҷаире субистивой ва субтропикиро тасвир кунед.

§26. Оёҳои дахилӣ

- ?** 1. Аз харита ҳавзаи дарёҳои Конго (ЗАИР), Нил, Замбези, Нигерро нишон диҳед ва ҳудуди онҳоро дар харитаи контурӣ хат кашед.
2. Сарчашмаи асосии ғизои дарёҳоро номбар кунед. 3. Дарёҳои Тоҷикистонро тавсиф кунед.

Низоми асосии дарёҳо. Дар Африқо дарёҳои калон бисёранд. Шабакаи дарё дар ҳудуди материк нобаробар тақсим шудааст (фаҳмонед барои ҷӣ?). Ин ба релеф ва шароити иқлимӣ вобаст

Вобаста ба сохти сатҳ — каме баланд будани қисми шарқии — аксар дарёҳо ба укёнуси Атлантика қорӣ мешаванд. Қариб ҳамаи сатҳи материк ба укёнус чараён надорад ва ба ҳудуди чараёни ҷаҳонӣ мансуб аст.

Нил — дарёи дарозтарини ҷаҳон буда, дарознаш 6671 км ҳамаҷибад. Масоҳати ҳавзааш 2870 ҳаз. км² аст. Он аз Африқои Шимолӣ сар шуда, кӯли *Викторияро* бурида гузашта, ба баҳри Миёназамин мерезад. Дарё дар боло аз дараҳо тез қорӣ шуда, остонаю дара шараҳо ба вучуд овардааст. Нил ҳангоми ба ҳамворӣ омадан ба ҷаҳтаву ором қорӣ мешавад ва номи Нили Сафедро мегирад. Он дар наздикии шаҳри Хартум бо шохоби калонтарин — Нили Кабуд — ки аз кӯҳсори Ҳабашистон қорӣ мешавад, пайваст мегардад. Дарё баъд аз пайвастшавии Нили Сафед ва Кабуд ду баробар васеъ гардида, дар ин ҷо номи Нилро мегирад. Нил дар чараёни ҷаҳон пуштакӯҳеро бурида мегузашт, ки аз чинсҳои саҳт таркиб ёфта буд. Маҳз аз ҳамин сабаб дар ин ҷо остонаҳо буданд, ки ба мисли тигардӣ ҳалал мерасонданд. Ҳоло ба туфайли дар назди Асвон сохта шудани сарбанд шароити киштигардӣ беҳтар шудааст. Нил ҳангоми қорӣ шудан ба баҳри Миёназамин делтаи калон ҳосил мекунад, дар ҷои делта якҷанд даҳҳо ҳазор сол муқаддам халиҷи баҳри Миёназамин мавҷуд буд.

Нил дар гузашта барои сокинони Африқои Шимолӣ ва аврупоӣён муаммо буд. Онҳо мушоҳида мекарданд, ки аз биёбон дарёи қорӣ қорӣ мешавад ва оби бисёреро бухор мекунад ва ба замин оби бақаре захира менамояд. Аммо бо вучуди ин дарё хушк намешавад, тарланде ки дар ин ҷо ҳеч гоҳ борон намеборад. Онҳо ба ин ҳодиса лақабати қувваи фавқуттабиरो сабаб нишон медоданд ва дарёро менамояданд. (*Шумо ин ҳодисаро чӣ тавр шарҳ медиҳед?*)

Нил дар ҳоҷагии мамлакатҳое, ки аз ҳудуди онҳо мегузарад, таъминоти калон дорад. Оби дарё аз замони хеле қадим барои ҷабри киштзорҳои ҳосилхез, ки ба туфайли лойқои Нил ба вучуд оварда буд, истифода бурда мешуд. Барои танзими чараёни об ва ҷабри киштзор дар қисмҳои ҷудогонии дарё сарбандҳо ва каналҳо сохта шудаанд, ки бисёри онҳо ҳазорҳо сол боз вучуд доранд. Ҳоло чараёни оби дарё бо сарбандҳои калон танзим карда мешавад, ки бар обанборҳо барои истифодаи тамоми сол захираи об ҳосил мегардад. Сарбанди калонтарин — Асвон бо ёрии техникаи собик Нилро ба ҳоҷагии Шӯравӣ сохта шудааст.

Конго (Заир) — дарёи серобтарин ва аз ҷиҳати дарозӣ дар Африқо дарёи дуюм аст. Дарознаш 4320 км буда, масоҳати ҳавзааш

қариб 3,7 млн. км²-ро ташкил менамояд. Он аз ҷиҳати серобӣ ва масоҳати ҳавза дар ҷаҳон танҳо аз Амазонка камӣ дорад. Дарё дар ду маҳал аз ҷиҳати истихроҷи мегузарад ва тамоми сол сероб аст. Конго аз ҷиҳати паҳнкӯҳҳо ҷорӣ мешавад ва аз ҳамин сабаб обҳои бегонаш шаршараҳо дорад. Киштигардӣ танҳо дар қисмҳои ҷу тоғонааш имконпазир аст. Дарёи Конго баръакси Нил делта ҳосил намекунад, оби лойолудӣ шириш он ба уқёнуси Атлантика меорад.

Дарёи *Нигер* аз ҷиҳати дарозӣ ва масоҳати ҳавза дарёи сеюми Африқо аст. Дарозии он 4160 км буда, ҳавзааш зиёда аз 2 млн. км² масоҳат дорад.

Қисми зиёди дарё дар ҳудуди камбориш воқеъ аст. Аз ҳамин сабаб Нигер барои обёрӣ аҳамияти калон дошта, дар он сарбанд ва каналҳои обёрӣ сохта шудаанд.

Замбези яке аз калонтарин дарёи Африқои Ҷанубӣ аст, ки ба уқёнуси Ҳинд ҷорӣ мешавад. Дарозии он 2660 км аст. *Замбези* шаршараҳои сершумор дорад (*Шумо онро чӣ тавр шаршӯ мекӯҳед?*). Дар ин ҷо яке аз калонтарин шаршараҳои ҷаҳон-Виктория воқеъ аст. Дарё дар ин ҷо чун ҷараёни васеъ (1800 м) аз зинаи баъзиаш 120 м ба дараи танге, ки аз маҷрои он гузаштааст, ҷорӣ мешавад. Садои гулдӯрос ва гурриши оби шаршара аз чапҳои километр шунда мешавад. Об аз боло фуру рехта, сутуни ағми қатраҳои майдатаринро ташкил медиҳад. Нурҳои Офтоб дар онҳо акс ёфта, рангинкамонро ҳосил мекунанд. Сокинони маҳаллӣ шаршараро "дуди гурранда" меноманд. Дар поёнтари шаршара сарбанди иншооти барқии обӣ ва обанбор сохта шудааст.

Кӯлҳо. Қариб тамоми кӯлҳои паҳнкӯҳи Африқо дар минтақаи тарқишҳо, дар паҳнкӯҳи Африқои Шарқӣ воқеанд. Аз ҳамин сабаб ҳавзаҳои онҳо шакли дарозрӯя дорад. Ин кӯлҳоро одатан кӯҳҳои баланду ростфурумада ихота кардаанд. Онҳо хеле чуқур ва дарозанд. Чунончи, бари кӯли Танганика ба 50-80 км ва дарозииаш ба 650 км мерасад. Он аз ҷумлаи кӯли дарозтарини шириноби ҷаҳон мебошад. Танганика аз ҷиҳати чуқурӣ (1435 м) танҳо аз Байкал камӣ дорад. Кӯлҳои ҷо, ки онро ихота кардаанд, то 2000 м қад афрохтаанд.

Кӯли *Виктория* — аз ҷиҳати масоҳат калонтарин кӯли Африқо мебошад. Ҳавзаҳои он дар тарқиш воқеъ набуда, дар ҷои ҳамиллаи платформа ҷой гирифтааст. Аз ҳамин сабаб кӯл онқадар чуқур нест (чуқурии миёнааш 40 м), соҳилҳояш нишебӣ қачу қилебанд. Тундбоде, ки аксар вақт бо раъду барқ рӯй медиҳад, дар кӯл боиси тӯфони шадид мешавад.

Кӯли *Чад* — тунуқоб буда, чуқурнаш 4-7 м аст. Масоҳати он вобаста ба бориш ва обҳезини дарёҳои ба он ҷоринашанда та-

ширёбанда аст ва дар давраи боронӣ баъзан қариб ду баробар меафзойд.

Аҳамияти дарё ва кӯл дар ҳаёти аҳоли. Дар он маҳалҳои Африко, ки бориш кам мешавад, обҳои дохилӣ барои обёрӣ истифода мебаранд. Аз ин ҷиҳат, махсусан, дарёҳои Нил, Нигер, Замбези муҳиманд. Дар ду соҳили Нил майдонҳои васеи заминҳои ҳосилхез (бузқашадааст, ки аз оби ин дарё обёрӣ мешавад. Дарёҳои Африко аз нуруи об бойанд. Захираи нуруи об, махсусан дар ҳавзаи дарёи Конго бузург аст. Бисёр дарёҳо ва кӯлҳо роҳҳои обӣ мебошанд. Дар дарёҳо ва кӯлҳо моҳӣ фаровон аст, ки он хуроки асосии африқоиҳо мебошад. Африко аз ҷиҳати моҳигирӣ ва обҳои ширин танҳо аз Асиё камӣ дорад.

Дар мавзӯҳои дорони иқлими тропикии биёбонӣ обҳои зеризаминӣ манбаи ягонан бо об таъминкунии киштзори аҳоли мебошанд. Ҳисоби китоби мутахассисон нишон дод, ки захираи обҳои зеризаминӣ дар қисми марказии Саҳрои Кабир бузург буда, барои раванки кишоварзӣ кофист.

- **Супориш.** 1. Дарё ва кӯлҳо ба релеф ва иқлим вобастаанд. Ин фикрро дар мисоли дарёи Замбези ва кӯлҳои Танганика ва Чад исбот кунед. 2. Ба дарёи Замбези аз рӯи нақшаи зерин (*ниг. ба Илова*) тавсиф диҳед: дар кадом қисми Африқо ҷорист, аз куҷо сар мешавад, ба кадом самт ҷорӣ мешавад. Шумо ҳангоми тасвири дарё кадом харитаҳоро истифода мебаред?

§27. Зонаҳои табиӣ

- ?** 1. Зонаҳои табиӣ Африқоро номбар кунед. 2. Минтақавияти арзӣ ва амудӣ (баландӣ) чист? 3. Аз ҳаритаи зонаҳои табиӣ истифода бурда, ин нуктаро тасдиқ кунед: дар кадом қисми Африқо зонавияти арзӣ аз ҳама равшан ва дар кадом қисми он камтар зоҳир мешавад. Сабаби он чист? Ҷойгиршавии зонаҳои табиӣ ва минтақаҳои иқлимиро муқоиса кунед. Зонаҳои бешаҳои истивӣ дар кадом минтақаи иқлимӣ ҷой гирифтааст?

Бешаҳои истивӣ дар ҳарду тарафи хати истиво дар ҳавзаи дарёи Конго ва қад-қадӣ халиҷи Гвинея ҷой гирифтааст. Сабаби ба вуҷуд омадани зона микдори зиёди гармӣ ва рутубат дар давоми тамоми сол аст.

Таркиби бешаҳои истивӣи Африко ниҳоят гуногун аст. Қариб 1000 навъи дарахтон мерӯянд. Қабати болоро тутанҷир,

нахл ва ғайра ташкил медиҳанд. Дар кабати поён банан, сарахс-ҳои дарахтмонанд, лиана (изғичи печон) месабзанд. Лианаҳо танан дарахтонро зич печондаанд ва то худи нуғи дарахтон баромадаанд ва чун шилшила овезон шуда, бешазорро дар баъзе ҷойҳо касногузар кардаанд.

Бешаи истивой — ватани бисёр рустаниҳои пурбаҳост масалан, нахли аз ҳама пахншуда ва хеле пурбаҳо - нахли равғандор мебошад, ки аз меваи он равғани нахл мегиранд. Чӯби бисёр дарахтон барои сохтани асбобу ускунаи киматбаҳо истифода шуда, ба миқдори бисёр ба хориҷи материк бароварда мешавад: масалан, дарахти обнус, ки чӯби сиёҳ ӯ сабзи баланд дорад.

Бисёр ҳайвоноти бешаҳои истивой болои дарахтон зиндагӣ мекунанд. Дар болои дарахтон ғайр аз паррандагон ҳояндагон ва ҳашарот, маймунҳои сершумор — маймуни антар, шимпанзе ва ғайра зиндагӣ доранд.

Сокинони рӯйи Замин ҳуки панҷагӯш, сумдорҳои майда (гавазнаки африқоӣ ва ғайра)-ро нағз медонанд. Дар канори беша ва соҳили обанборҳои китъа ҳайвонҳои нодиртарини рӯйи Замин-бахмутҳои пакана (кадаш 80 см) ва хеши заррофа оқани

Расми 32. Бешаи истивой ватани бисёр рустаниҳои пурбаҳост

вомехӯранд, ки танҳо дар Африқо маскун мебошанд. Даррандаи калони бешаҳои истивой паланг аст. Дар маҳали бешаҳои душворгузар маймунҳои аз ҳама калони одамшакл — горилла боқӣ мондаанд, ки дар ягон ҷойи дигар вонамехӯранд. Дар ҳоки ковок ва зери беша мор ва калтакалосҳо индағӣ мекунанд.

Дар ҳама қабатҳои беша мӯрчаҳо паҳн шудаанд. Баъзе намудҳои мӯрчаҳо, ба монанди мӯрчаҳои сайёр, қатор шуда ҳаракат мекунанд ва дар сари роҳи худ тамоми мавҷудотро нобуд месозанд.

Саваннаҳо дар Африқо масоҳати аз имеро-қариб 40 фоизи масоҳати материқро ишғол кардаанд. Чунин фоизи калони масоҳат дар ягон материқи дигар дида наменҷавад. Барои ин зонаи табиӣ ивазшавии мавсими хушк ва сернамии сол, афзалияти гиёҳу дарахтони алоҳида ё гурӯҳи дарахтон ва буттаҳои минтақавӣ гарм ҳос аст. Агар бешаи истивой тира, серрутубат ва гурӯҳнок бошад, он гоҳ саванна бо фаровонии рӯшноӣ, насими форам қасро мафтун менамояд. Алафҳои сершираву қадбаланд дар давраи сербориши сол ҳама ҷоро, ҷӣ водӣ ва ҷӣ кӯҳхоро мепошонанд.

Ҳок ва набототи саваннаҳо ба давомнокии мавсими боронҳо вобаста аст. Дар наздикии бешаҳои истивой, ки мавсими боронҳо 7-9 моҳ тӯл мекашад, ҳокҳои сурхи ферралити саваннаҳои алафаш баландқад ҳосил мешаванд. Алафҳои баланд то 3 м қад мекашанд. Дар байни алафзори бепоён ҳар ҷо-ҳар ҷо ҷакалакҳои камдарахт, баобҳои азими сершоҳу барг, хурмо, нахли равғандор, нахли дум паҳн шудаанд.

Фили африқой

Гавмеш

Нахли хурмо

Нахли дум

Зебраҳои ало

Дар мавзеъҳои мавсимии боронашон камтар аз 6 моҳ саваннаҳои хоса бо ҳоки сурхи бурраи ғ паҳн шудаанд. Алафи на он қадар баланд доранд. Дар масоҳати бепоёни алафзор ақоқиёи мулгалӣ бо шоҳу барги ҳамвори чатршакл ҷудо шуда меистанд.

Дар сарҳад бо шимбиёбон, ки он ҷо ҳамагӣ 2-3 моҳ борон меборад, саваннаҳои биёбоншуда бо буттаҳои хушкӣ хордор ва алафҳои дурушти тунук пайдо шудаанд. Зарбат — рустании дарахтшакл низ воমেҳӯрад, ки пояю шоҳи гафс дошта, вале барг налӯрад ва шоҳаҳояшро хор пӯшондааст. Зарбат ба иқлими хушк мутобиқ шудааст, дар хорҳои ин рустани нам захира мешавад. Вобаста ба фаслҳои сол манзараи умумии саваннаҳо тағйир меёбад. Дар давраи беборишӣ алафҳо хушк мешаванд, барги бисёр дарахтони мерезад ва саванна ранги зард ва сурх мегирад. Аммо ҳамин ки борони аввалин борид, табиат гӯё аз нав зинда мегардад, алафҳои сершира зуд месабзанд, дарахтони сабз мешаванд.

Дар ягон маҳалли ҷаҳон монанди саваннаи Африқо ҷунин анбӯхи ҳайвоноти калон вуҷуд надорад: оҳуҳои гуногун, зебраҳои ало (аспҳои ёбони африқоӣ), заррофа, ки ба туфайли гардани дарозаш барги дарахтони қадбаландро хӯрда метавонад. Дар саванна инҷунин ҳайвоноти дигари калони алафхӯр — фил (вазнаш то 4, 5 т), говмеш, каркадан, ки аз тарафи инсон

ниҳоят кир шудаанд, зиндагӣ мекунанд. Дар соҳили дарёю кӯлҳо баҳмут (вазнаш то 3 т) воমেҳӯрад. Ҷунин анбӯхи ҳайвоноти калон ба туфайли фаровонии хӯроки хархела имконпазир аст. Баробари ҳайвоноти алафхӯр даррандагони сершумор — юз, паланг, шағол, қафтор зиндагӣ мекунанд. Дар байни онҳо даррандаи зӯру хатарнок шер аст. Дар дарёҳо тимсоҳ маскун аст, ки

калонтарини онҳо тимсоҳи Нил буда, 5-6 м дарозӣ дорад.

Саваннаҳои Африко аз паррандагон ниҳоят бойанд. Дар ин ҷо ҳам паррандаи майдатарини зебо — шахдхӯр ва ҳам паррандаи калонтарини рӯйи Замин — шутурмурғ, марабу, ки танҳо дар Африко вомехӯранд, зиндагӣ мекунанд. Аз паррандаҳои чанголдор бо симою одати худ паррандаи морхӯр, ки монанди турна пойҳои дароз дорад, фарқ мекунад. Морхӯр ба мор расида, онро бо пойҳои пахш мекунад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 40 намуди паррандаи чанголдор мавҷуд аст. Дарозии танашон аз 10-12 см (ҷуғзақ) то 112 см (каргас) мешавад. Паррандаи чанголдор нӯли чангакмонанд, чанголи тез ва дарози қач дорад. Онҳо дар субтропикҳои хушк (водии дарёҳои Вахш ва Кофарниҳон) то кӯҳҳои баланд (аз ҷумла кӯҳҳои Помир) маскунанд. Намудҳои калонашон гӯшт, асосан лоша мехӯранд ва санитарҳои табиат ба шумор мераванд.

Дар саванна арзамӯракҳо (термит) ниҳоят бисёранд. Иншооти ниҳоят мустанкаму баланди гуногунашакли онҳо ҷузъи хоси зона аст. Магаси сетсе ба аҳолии зарари калон мерасонад. Вай паҳнкунанда ва барангезандаи касалиест, ки боиси беморӣ ва марги қорвои калони шохдору асп мегардад. Одамонро ба касалии барои ҳаёт хатарноки хоб гирифтор мекунад.

Ҳайвонот ҳам монанди рустани ба мавсими беморӣш мутобик мешаванд. Баъзеи онҳо, масалан, бемӯхраҳо ва обхокиҳо, дар давраи хушксолӣ дар паноҳгоҳ пинҳон мешаванд ва хоб мекунанд. Ҳайвоноти калон, ҳайвоноти дарранда, паррандаҳо,

Дарахти кӯзатана

Заррофа

Шимпанзе

малаххо ва дигар сокинони саванна ба маҳаллаҳои дорони обанбор мекӯчанд.

Шароити табиии саваннаҳо барои парвариши рустаниҳои дастпарвари кишварҳои гарм: маниок (буттаи ҳамешасабз), ки решааш аз охар (крахмал) бой аст, батат (картошкаи ширин), чуворимакка, финдики заминӣ, дар қисми шарқии саваннаҳо — пахта ва маҳалҳои сербориш ба парвариши шолӣ мусонданд.

1. Аз рӯи харита маҷмаи географии биёбон ва нимбиёбонҳоро дар Африко муайян кунед. Онҳо дар қадом минтақаҳои иқлимӣ воқеанд.
2. Аз харитаҳо истифода бурда, шароити иқлимии зонаи биёбонҳоро муайян кунед.
3. Чаро биёбонҳо дар қисми шимолӣ материк масоҳати зиёдро ишғол кардаанд?

Биёбонҳои тропикӣ. Дар Африқои Шимолӣ биёбонҳо масоҳати бисёр калонро ишғол кардаанд. Хусусиятҳои табиати зонаи биёбонро дар мисоли Саҳрои Кабир дида мебароем.

Ҷамъи бориши солона дар Саҳрои Кабир қариб дар ҳамаҷо аз 100 мм камтар аст. Дар қисмҳои дохилии биёбон баъзан якҷаид сол пай дар пай бориш намешавад. Пайдоиши абрҳо ҳодисаи нодиранд, бинобар ин шуӯҳои Офтоб сатҳи Саҳрои Кабирро аҳад зиёд метафсонад. Дар фасли тобистон гармӣ дар соя рӯзона то $40+50^{\circ}\text{C}$ мерасад. Аҳолии маҳаллӣ барои аз гармии тоқатфарсо паноҳ ёфтан либосҳои дароз ва васеъ мепӯшад. Хусусан ба гармӣ тоқат қардан мушқил аст. Гармсел ва бодҳои хушк, ки ҷангу рег ғирифта меоянд, мевазанд.

Зиёд будани фарқияти ҳарорати шабонарӯзӣ ва солона боиси аз таъсири боду ҳаво ҳеле тағйирёбии табиии ҷинсҳои кӯҳӣ мегардад. ҷинсҳо аз таъсири онҳо мекафанд, вайрон мешаванд ва ба санг тӯдаю шағал ва рег табдил меёбанд. Дар Саҳрои Кабир биёбонҳои санглох, масоҳатҳои ҳамвори бо сангҳои майда пӯшидашуда васеъ доман паҳн кардаанд. Биёбонҳои санглох ба биёбонҳои гилӣ ва регзор бадал мешаванд. Аз ин рӯ, дар ҳар ҷо-ҳар ҷо ба регҳои равои ва ҳомаҳо дучор омадан мумкин аст.

Набототи Саҳрои Кабир инҳоят кам аст ва дар баъзе маҳалҳо, махсусан, дар қисми марказии он наботот тамоман вуҷуд надорад. Дар баъзе ҷойҳо алаф ва буттаҳои хордор месабзанд. Решаи рустаниҳои биёбон инҳоят инкишоф ёфтааст, ки тавассути он обро аз чуқурии

зиёд ва масоҳати васеъ чамъ мекунанд (масалан, шутурхор). Бисёр рустаниҳо барои он ки обро кам бухор кунанд, баргҳои хеле майда дошта, аксаран ба чои барг хор доранд. Баъзе рустаниҳо танҳо баъди борон пайдо мешаванд ва февран месабзанд, гул мекунанд, мева мебаранд ва баъд хушк мешаванд. Баъзан дар рӯи сангҳо гулсанг мерӯяд, дар хокҳои шӯр қурай ва шибог месабзад. Танҳо дар воҳаҳо набототи фаровон инкишоф меёбад. Дар воҳаҳо бештар нахл нашьунамо меёбад.

Ҳайвоноти Саҳрои Кабир ба шароити иқлими биёбон мутобиқ шудааст. Масалан, охувон дар чустучӯн об ва хӯрок масофаи зиёдеро тай мекунанд. Қалтақалос, сангпушт ва морҳо муддати дароз беоб зиста метавонанд. Гамбӯсак, малах ва каждумҳои гуногун бисёранд. Аз даррандагон кафтор, шағол ва рӯбох вомехӯранд.

Соҳили уқёнуси Атлантикаро дар Африқои Ҷанубӣ зонаи биёбон ишғол кардааст. Дар ин ҷо биёбони Намиб воқеъ аст, ки рустаниҳои беҳамто ва аҷоиби велвичия дорад. Танҳо қӯтоҳи он танҳо 50 см қад мекашад. Дар нӯги он ду барги гафси чарммонанд ҳаст, ки дарозташ то 3 м мешавад. Баргҳо аз поя муттасил месабзанд ва нӯги онҳо тадриҷан хушк мешаванд. Умри велвичия аз 150 сол зиёд аст. Биёбонҳои Африқои Ҷанубӣ дар шарқ ва шимол ба нимбиёбон бадал мешаванд, ки дар он ҷо гиёҳҳои холдори болишт-шакл, инчунин зарбат ва уд бисёранд. Тарбузҳои худрӯи сершира низ ҳосил ин ҷо буда, онро аҳолии маҳаллӣ ва чорво аксаран ба чои об истеъмол мекунанд.

§28. Таъсири инсон ба табиат

Ҳанӯз дар асри XIX Африқоро чун материкаи табиаташ бикр тасаввур мекарданд. Вале, аллакай ҳамон вақт инсон табиати Африқоро хеле тағйир дода буд. Масоҳати бешаҳо кам шуд. Зеро онро дар ӯли асрҳо решаков мекарданду месӯзонданд ва ба киштзорӣ чарогоҳ таъин мекунанд. Ба табиати Африқо, махсусан, мустамликадорони аврупоӣ зарари калон расонданд. Шикор, ки бо мақсади пули бе дарди миён ба аксаран барои хушнамӯӣ карда мешуд, боиси аз ҳал зиёд қир шудани ҳайвонот гардид. Бисёр намудҳои ҳайвонот қомилан нобуд гарда шуданд (масалан, баъзе намудҳои оху, зебра) ва миқдори ҳайвоноти дигар (фиш, каркадан, горишпа ва гайра) ниҳоят кам шудааст. Аврупоӣҳои қӯбҳои пурқиматро ба мамлакатҳои худ мебарданд. Аз ҷамии сабаб дар як қатор давлатҳо (дар Нигерия ва гайра) ҳатари қомилан нобуд шудани ҷангалзор ба вуҷуд омад. Мавзӯҳои ҷан-

галаш нобудшударо киштзори какао, нахли равгандор, финдики заминӣ ва гайра ишғол мекард. Чунончӣ, дар ҷои бешаҳои истиқвоӣ ва сербориши тағйирёбанда мачмӯи табиини антропогенӣ-саваннаҳои антропогенӣ ба вуҷуд омаданд.

Табиати саваннаҳои аслии хеле тағйир дода шудааст. Дар ин ҷо масоҳати азими заминӣ қорам ва ҷарогоҳ воқеъ аст (*ниг. ба хариташ мачмӯи атлас*).

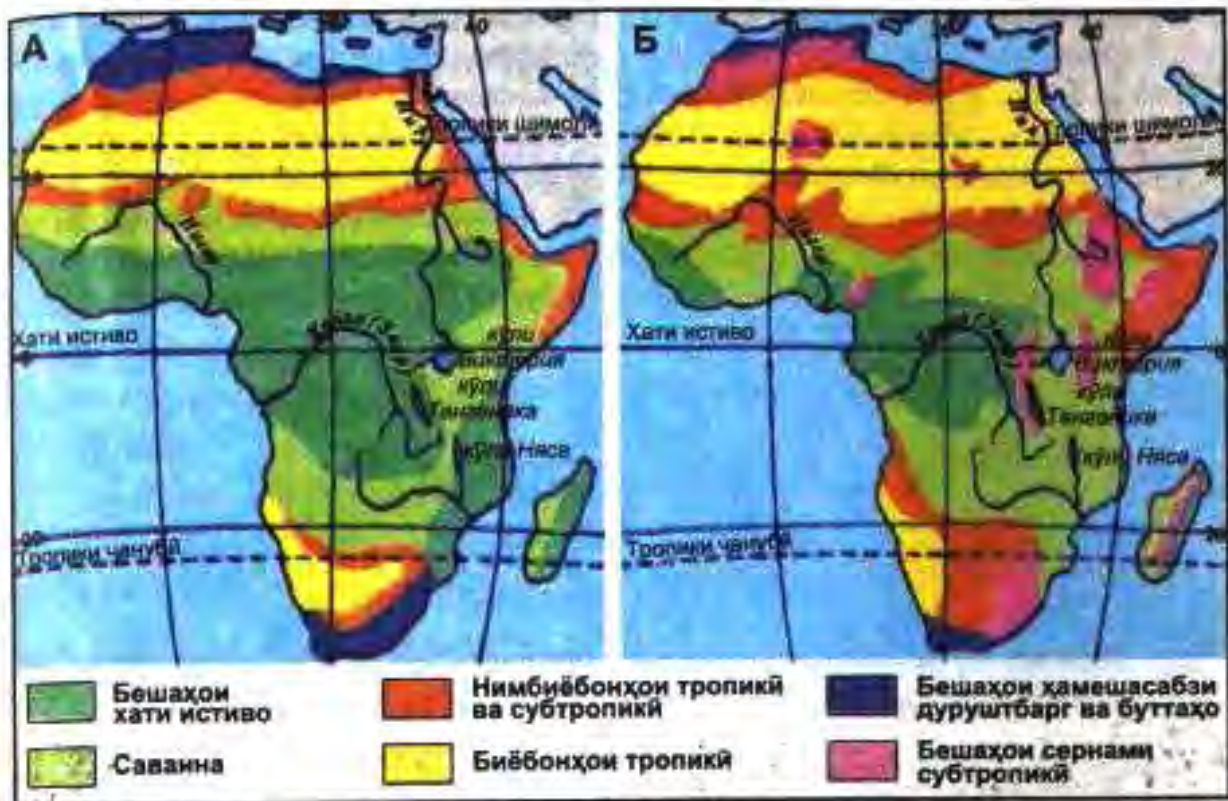
Ба сабаби мутаносиб инкишоф наёфтани соҳаи кишоварзӣ (сӯзондани беша, аз ҳад зиёд ҷарондани ҷорво, инчунин буридани дарахту буттаҳо) дар тӯли асрҳо саваннаҳо ба биёбон табдил меёбанд. Танҳо дар зарфи ним асри охир Саҳрои Кабир ба ҷануб хеле паҳн шуд ва масоҳати он ба 650 ҳаз. км² афзуд. Аз қор баромадани миллионҳо гектар заминҳои қорам боиси зарари қалони иқтисодӣ мегардад: ҷорвои киштзор нобуд мешаванд, миллионҳо одамон маҳкуми гурӯснагии доимӣ мегарданд.

Дар натиҷаи муносибати гайриқилобии инсон ба табиат (сӯзондан, буридани дарахтон ва буттаҳо) муддати асрҳо саваннаҳо ба биёбонҳо табдил меёбанд. Танҳо дар Саҳрои Кабир минтақаи васеи бешазори дарознаш 1500 км бунёд карда мешавад, ки заминҳои зироатро аз бодҳои хушкӣ биёбон эмин мегардонад. Яқҷанд лоиҳаи обёрии Саҳрои Кабир низ мавҷуд аст, ки иҷрои онҳо ба барқи қардани воҳаҳои зироати обёришаванда дар масоҳати азими биёбон имкон медиҳад. Ба тӯфайли истехсоли сарватҳои табиӣ ва таракқиёти саноат бисёр мачмӯҳои табиини антропогенӣ ба вуҷуд омад.

Офатҳои табиӣ. Офатҳои табиӣ (зилзила, оташфишонии вулкониҳо, хушксолӣ, обхезӣ, тӯфон ва гайра) метавонад ба аҳолии бадбахтҳои азим оварда, боиси талафоти мардум шавад. Яке аз офатҳои табиини ҳалокатовар хушксолӣ ҳар сари чанд вақт такроршаванда мебошад. Ин офат махсусан ба аҳолии саваннаҳо, ки ба Саҳрои Кабир ҳамшафатанд, зарари қалон мерасонад.

Дар натиҷаи хушксолӣ садҳо ҳазор одамон ба ҳалокат расиданд, миллионҳо нафари дигар аз хонаву ҷой, ҷорво маҳрум шудаанд. Аксари ҷоҳҳо ифлос ё захролуд шуда, манбаи бемориҳои вазнинӣ (трошкӣ) мегардиданд. Миллионҳо одамон дар ҷустуҷӯи қутӣ лоямӯг маҷбуран зодгоҳи худро тарк карда, оғора мешуданд.

Баъзе мамлакатҳо дучори обхезӣ, касалии наботот, ҳуҷуми анбӯҳи малаҳ мегарданд, ки дар зарфи чанд соат тамоми ҳосили киштзорҳоро нобуд мекунад.

Расми 33. Худуди зонаҳои табиӣ Африқо: ҳозира (А), таҷдидшуда (Б)

Мамнӯъгоҳ ва гулбоғҳои миллӣ. Ҳоло инсон зарурати ҳифзи муҳити зистро ба ҳубӣ дарк кардааст. Бо ҳамин мақсад дар тамоми материкҳо мамнӯъгоҳҳо (мавзёҳое, ки дар онҳо маҷмӯи табиӣ дар ҳолати табиӣ нигоҳ дошта мешаванд) ва гулбоғҳои миллӣ ташкил карда мешаванд, ки ӯҳдадоранд коидаҳои муқарраршударо риоя кунанд.

Мамлакатҳои Африқо оиди ҳифзи ҳайвоноти ваҳшӣ ва маҷмӯҳои табиӣ ҷалби диққат (бешазор, саваннаҳо, ноҳияҳои вулкандор ва ҳоказо) ҷидду ҷаҳд менамоянд. Мамнӯъгоҳ ва гулбоғҳои миллӣ дар материк масоҳати зиёдро ишғол кардаанд. Онҳо махсусан дар Африқои Ҷанубӣ ва Шарқӣ бисёранд, масалан гулбоғҳои миллии Серенгет, Крюгер дар ҷаҳон машҳуранд. Ба туфайли тадбирҳои андешида саршумори бисёр ҳайвоноте, ки дар дами маҳв шудан буданд, ҳоло барқарор шудааст.

Супориш. 1. Аз харитаи маҷмӯии Африқо мамнӯъгоҳ ва гулбоғҳои миллиро ёбед ва нишон диҳед, ки онҳо дар кадом зонаҳои табиӣ ҷой гирифтаанд ва калонтарини онҳо чӣ ном дорад? 2. Мавқеи табиӣю географӣ ба табиати Африқо чӣ таъсир мерасонад? 3. Саҳми олимони рус ва шӯравӣ дар тадқиқоти Африқо аз чӣ иборат аст? Хусусиятҳои асосии сохти сатҳи Африқоро номбар кунед. Сабаби онҳо чист? 5. Хусусиятҳои иқлими Африқоро номбар кунед? Онҳо ба чӣ вобастаанд? Материк дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷой гирифтааст? 6. Хусусиятҳои асосии дарё-

ҳои Африқоро номбар кунед. 7. Дар ҷойгиршавии зонаҳои табиии Африқо кадом қонуниятҳо ба хубӣ мушоҳида мешаванд? Сабаби он чист? 8. Нишонаҳои асосӣ ва намоёндаи ҳоси олами наботот ва ҳайвоноти зонаҳои табиии бешаҳои истивой, саваннаҳо ва биёбонҳои тропикиро нишон диҳед. Мисолҳои аз тарафи аҳоли тағйир дода шудани табиати Африқоро номбар кунед. 9. Табиати кадом зонаҳо барои кишоварзӣ аз ҳама мусоид аст? 10. Шумо барои тасвири табиати ҷазираи Мадагаскар аз кадом харитаҳо истифода хоҳед бурд? Аз харита чӣ гуна маълумот ба даст овардан мумкин аст?

АҲОЛӢ ВА МАМЛАКАТҲО

§29. Аҳоли

Аҳолии рӯи Замин ба кадом наҷодҳои асосӣ тақсим мешавад ва намоёндаи ҳар наҷод аз ҳамдигар бо чӣ фарқ мекунад?

Аҳолии Африқо бо се наҷоди асосӣ тақсим мешавад: аврупоӣ, истивой ва мугул. Қисми асосии сокинони материкро аҳолии таҳҷой ташкил медиҳад. Намоёндагони наҷоди аврупоӣ, асосан, дар шимоли Африқо зиндагӣ мекунанд. Инҳо халқҳои араб (алҷазоирӣҳо, марокашӣҳо, мисриён ва дигарон), ки ба забони арабӣ ҳарф мезананд, инчунин барбарҳо, ки ба забони барбарӣ гуфтугузор мекунанд. Барои онҳо пӯсти гандумгун, мӯй ва чашмони сиёҳ, косаи сари дарозрӯя, бинии борик ва рӯи байзашакл ҳос аст.

Қисми зиёди материк, ҷанубтари Саҳрои Кабирро ҳабашҳо маскун кардаанд, ки шоҳи африқоии наҷоди истивоиро ташкил медиҳанд. Аз ҷиҳати ранги пӯст, қаду қомат, тарҳи рӯй ва шакли сар дар байни ҳабашҳо фарқи зиёд мавҷуд аст. Халқҳои аз ҳама баландқадди Африқо дар саваннаҳо, қисми шимолии материк (тутси, хими ва дигарон) зиндагӣ мекунанд. Қади миёнаи онҳо 180-200 см аст. Онҳо ҳеле ҳушандом ва мавзунқомат мебошанд. Баъзеашон (дар ғарб) пахлавонҷусса мешаванд. Дар ноҳияҳои болооби Нил пӯсти ҳабашҳо ҳеле тира, қариб сиёҳранг аст.

Халқҳои бешаҳои истивой — п и г м е й ҳ о қадпасти мебошанд (аз 150 см паститар). Ранги пӯсти пигмейҳо нисбат ба бисёр ҳабашҳои дигар он қадар сиёҳ нест, лабашон тунук, биниҳои чорпахлуанд. Пигмейҳо сокини бешазоранд. Бешазор барои онҳо манзил ва сарчашмаи ҳама чизи зарурӣ барои зиндагӣ мебошад. Ин яке аз халқиятҳои аз ҳама хурди Африқо аст, ки шуморааш муттасил кам мешавад.

Дар нимбиёбонҳо ва биёбонҳои Африқои Ҷанубӣ бушменҳо ва готтентотҳо зиндагӣ мекунанд. Барои онҳо пусти дорчинии зардтоб, рӯйи васеи ҳамвор хос аст, ки ба мугулҳо шабоҳат доранд. Бушменҳо ҳам монанди пигмейҳо қалпақ, вале лоғарандом мебошанд.

Баъзе мутахассисон ҳабаширо ба наҷоди мобайнӣ мансуб медонанд. Ранги пусти онҳо равшантар, вале тобиши сурх дорад. Ҳабишҳо аз ҷиҳати намуди зоҳирии худ ба шохан ҷанубии наҷоди аврупоӣ наздиканд.

Малагасихо (соқинони Мадагаскар) аз омехташавии наҷодҳои мугул ва ҳабишӣ ба вуҷуд омадаанд.

Аҳолии ғайримаҳаллии аслу насабашон аврупоӣ, асосан дар маҳалҳои дорои шароити беҳтари иқлимӣ зиндагӣ мекунанд ва қисми аккалии аҳолии материкро ташкил менамоянд. Дар шимолӣ Африқо қалқадӣ соҳили баҳри Миёназамин фаронсавиён, дар интиҳои ҷанубӣ материк — африқонерҳо (авлоди муҳочирони Нидерландия), англисҳо ва дигарон ҳаёт ба сар мебаранд.

Бисёр давлатҳои Африқо тамаддуни қадима доранд, масалан, Миср, Ҳабишистон, Гана, ки дар онҳо хунар, тичорат ва бинокорӣ ривож ёфта буд. Халқҳои Африқо роҳи дурударози таракқиётро тай намуда, ба таърихи маданияти ҷаҳонӣ саҳми арзанда гузоштаанд. Аҳромҳои Миср — муъҷизаи техникаи қадими сохтмон, қандакорӣ дар рӯйи устухони фил ва ҷӯб, муҷассамаҳои биринҷӣ ва ғайра аз ёдориҳои шоёнӣ таърихӣ ин халқҳо ба ҳисоб мераванд. Баъзе олимони ҷаҳонӣ мешуморанд, ки инқишофи маданияти инсонӣ ба шарофати Африқо ба қомеъии аввалин ноил гардидааст. Баъди озодшавии аксарияти мамлакатҳо аз асорати мустамликадорони аҷнабӣ маданияти Африқо дар инқишофи худ бодоравии навро аз сар меузарад.

Расми 34. Намуди хонаҳои истиқоматии соқинони Африқо

Чойгиршавии аҳолий. Шумораи аҳолии Африко аз 590 млн. нафар зиёд аст. Африко китъаи нисбатан камаҳолий мебошад. Аҳолий дар он ҷо нобаробар ҷой гирифтааст. Ба чойгиршавии аҳолий на танҳо шароити табиӣ, балки сабабҳои таърихӣ, дар навбати аввал ғуломфурӯшӣ ва ҳукмронии мустамликавӣ таъсир мерасондан.

Чойгиршавии халқҳои асосӣ ва зичии аҳолий дар қисмҳои мухталифи Африко дар харитаи мавзӯӣ (*ниг. ба харитаи аҳолий*) нишон дода шудаанд.

Аз харитаи иснифода бурда, муайян кунед: а) дар Африкои Шимолӣ, Марказӣ ва Ҷанубӣ, ҷазираи Мадагаскар қадом халқҳо сокинанд? б) дар харита мавзӯҳои беодам чӣ тавр тасвир ёфтаанд, дар қучои материк зичии аҳолий дар 1 км² бештар аз 100 нафар, дар қучо камтар аз 1 нафар аст, дар қавзаи дарёи Конго (Заир), дар шарқи материк зичии аҳолий чӣ гуна аст?

Аз таҳлили харита маълум мешавад, ки соҳили баҳри Миёназамин, ҳалиҷи Гвинея ва соҳили ҷануби шарқии материк нисбатан зичаҳолианд. Зичии аҳолий дар дельтаи Нил хеле зиёд аст, ки дар он ҷо ба 1 км² 1000 нафар рост меояд. Дар биёбони Саҳрои Кабир, ки қариб қоряки материкро ишғол кардааст, камтар - 1% — тамоми аҳолий зиндагӣ мекунад ва дар ноҳияҳои алоҳида умуман аҳолий вучуд надорад.

Расми 35.
Бачаҳои Ҳабашистон

Расми 36.
Духтарон аз Африкои Шарқӣ

Гузаштаи мустамликавии Африко. Мустамлика кардани материк ханӯз дар асрҳои миёна оғоз ёфта буд. То оғози асри ХХ қариб тамоми ҳудуди Африкоро мамлакатҳои капиталистии Аврупо: Бритониёи Кабир, Фаронса, Белгия, Португалия ва Испания байни худ тақсим карда, ба материки му с т а м л и к а ҳ о (мамлакатҳои ки аз истиқлоли сиёсӣ ва ҳолати маҳрум шудаанд) табдил доданд. Танҳо се мамлакат: Миср, Либерия, Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ зоҳиран мустақил буданд.

Мустамликадорон аҳолии таҳҷоиро ба таври даҳшатовар зулму истисмор мекарданд. заминҳои бехтаринро аз онҳо кашӣда мегирифтанд, аз диёри азизашон ба ноҳияҳои барои зидагӣ нобоб мероҷданд. Мустамликадорон сарватҳои зеризаминӣ (тилло, алмос, маъдан, мис ва ғайра), ҷӯби ҷуркимат, инчунин, маҳсулоти деҳқонии (какао, қавва, банан, лимӯ ва ғайра) мамлакатҳои Африкоро ба ҳориҷа мебарданд. Мамлакатҳои истеъмолкунанда африқоӣҳоро амалан ба ғуломон табдил дода, онҳоро ба сифати қувваи кории арзон дар қонҳо, киштзорҳо истифода мебарданд ва барои қӯшиши аз қор сарқашӣ кардан бераҳмона ҷазо меоданд.

Мустамликадорон парокандагии қабилаҳоро тарафдорӣ мекарданд, низои динӣ ва наҷодиро бармеангехтанд. Аммо халқҳои маълум бар зидди золимони муттаҳид шуда, ба муқобили онҳо мубориза мебарданд. Ин мубориза, махсусан баъд аз ҷанги дуҷуми ҷаҳон ба авҷи аъло расид. Африко дар миёнаи асри ХХ материки муборизаи миллию озодихоҳӣ гардид. Дар натиҷаи муборизаи озодихоҳонаи Африко 50 давлати мустақил ташкил ёфт (1976). Акнун дар материк тамоми мамлакатҳо мустақиланд.

ХУДРО САНҶЕД! Шумо омӯзиши қисми аввали барномавии материкро ба охир расондед. Доништед, ки Африко аз ҷиҳати шароити табиӣ ва аҳолии худ беҳамтоост. Ин китъа ҳамвори зиёд, ҳарорати дар саёра аз ҳама баланд ва табиати мухталиф дорад. Дар ин ҷо биёбонҳои бузургтарини ҷаҳон ва масоҳати қалонӣ бешаҳо бо сарбориши истиқвоӣ воқеанд. Дар ин материк олами ҳайвоноти нодири арзҳои поён, аз ҷумла ширхӯрҳои қалонтарини ҳушкӣ — фил, баҳмут, қарқадан, заррофа боқӣ мондааст. Шумо инчунин бо бисёр ҳаритаҳои нав, ки сарқашман асосан дониш мебошанд, шинос шудед. Қор бо онҳо ба шумо имконият медиҳад, ки хусусиятҳои табиат ва аҳолии материк, инчунин сабабҳои ин хусусиятҳоро хубтар фаҳмида гиред. Бо донишҳои нав гирифтаатон тақия карда, хусусиятҳои асосии географияи Африкоро фаҳмонед. Барои ин ба ҷунин саволҳо ҷавоб диҳед:

1. Мавқеи географӣ ба табиати Африко чӣ таъсир мерасонад?
2. Хусусиятҳои асосии сохти сатҳи Африкоро номбар кунед. Сабаби онҳо чист?
3. Хусусиятҳои рельефи Африко кадоманд?
4. Хусусиятҳои асосии иқлими Африко кадоманд? Кадом омилҳо ба тақсими ҳарорат дар Африко таъсир мерасонанд?
5. Хусусиятҳои асосии дарёҳои Африкоро номбар кунед? Кадоми онҳо аз рельеф ва кадоми онҳо аз иқлим вобастаанд?
6. Шумо ҳангоми тасвири дарё кадом харитаҳоро истифода мебаред?
7. Дар ҷойгиршавии зонаҳои табиии Африко кадом қонуниятҳо ба ҳуҷҷаи мушоҳида мешавад? Сабаби он чист?
8. Аз тарафи инсон тағйир додан ба табиати Африкоро мисол биёред.
9. Шумо чӣ андеша доред, агар онди муҳофизати табиати Африко чораҳо андешида мешавад, ба ҳудуди зонаҳои табиӣ чӣ ҳодиса рӯй медиҳад?
10. Табиати кадом зонаҳо барои кишоварзӣ аз ҳама мувоҷиҳ аст?
11. Шумо барои тасвири табиати ҷазирани Мадагаскар аз кадом харитаҳо истифода хоҳед бурд? Аз ҳар як харита кадом маълумотро ба даст овардан мумкин аст?
12. Дар Африко кадом ҳалқҳо соқинанд ва онҳо дар материк чӣ тавр тақсим шудаанд?
13. Дар харитани ҳозирани сиёсии Африко дар зарфи 40-50 соли охири тағйирот ба амал омаданд? Ин тағйирот аз чӣ шаҳодат медиҳанд?
14. Аз харитаи давлатҳои ба шумо маълуми Африкоро нишон диҳед ва пойтахти онҳоро номбар кунед.
15. Шумо ба кадом ноҳияҳои Африко сафар кардан мехостед? Барои чӣ?

АВСТРАЛИЯ

Австралия материки масоҳаташ хурдтарин, камборишу кама-холии сайёра аст. Дар ин ҷо бисёр ҳодисаҳои барои мо ғайриоддӣ мавҷуданд: хангоми ҳаракат кардан ба сӯи шимол гармтар ва ба сӯи ҷануб сардтар мешавад. Дар ин ҷо набототу ҳайвоноти бисёре мавҷуданд, ки дар қитъаҳои дигар вонамехӯранд. Австралия (ба лотинӣ — ҷанубӣ) қомилан дар нимкураи ҷанубӣ воқеъ аст.

ТАБИАТ

§30. Мавқеи географӣ

1. Аз харитаи табиӣ Австралия ва харитаи ҷаҳон истифода бурда мавқеи географӣ Австралияро муайян кунед (ниг. ба Илова).
2. Мавқеи географӣ Австралия ва Африқои ҷанубиро муқоиса кунед. Чӣ умумият ҳаст? Вай дар табиати Австралия чӣ таърир бояд инъикос ёбад? Тафовут аз чӣ иборат аст? 3. Дар харитаи контури хатти тропики Ҷанубӣ, нуқтаҳои интиҳои Австралияро ишора кунед: номи онҳоро нависед.

Соҳилҳои Австралия ҳам монанди Африқо чандон қачу қилеб намебошад. Дар Шимол халиҷи Карпентария, дар ҷануб-халиҷи Калони Австралия ҷой гирифтаанд ва бандарҳои қалон ҳам мавҷуданд. Хатти соҳил дар соҳили Шимолӣ бештар ба қисмҳо ҷудо шудааст. Австралияро обҳои гарми уқёнусҳои Ҳинд ва Ором ихота кардаанд. Дарачаи ҳарорат ба афзоиши марҷонҳо мусоидат мекунад, ки онҳо иншооти оҳаки аҷоибшаклро ба вуҷуд меоранд. Аз ҳамин сабаб қад-қали қисми шимолӣ шарқии Австралия, гӯё тарҳи хатти соҳилро такрор намуда, ба масофаи 2 ҳаз. км рифи марҷонии қалонтарини ҷаҳон, ки *Рифи Қалони Саддӣ* ном дорад, тӯл кашидааст. Бари он дар шимол 2 км ва дар ҷануб 150 км аст.

Таърихи кашф ва тадқиқи Австралия. Ҳанӯз олимони дунёи қадим тахмин мекарданд, ки дар Тропикҳои ҷанубӣ замин мавҷуд аст. Ин заминро сайёҳи ҳоландӣ В. Янзон (соли 1606) кашф намуд. Дар асоси аввали асри XVII қариб тамоми соҳили шимолӣ, ғарбӣ ва ҷануби ғарбии материк ба муҳаққиқони ҳоландӣ маълум гардид. Барои тадқиқи Австралия экспедисияи баҳрнаварди ҳоландӣ Абел Тасман аҳамияти қалон дошт. Вай соҳилҳои шимолӣ ва шимолӣ-ғарбии материкро тадқиқ намуд ва соли 1642 ҷазираро кашф кард, ки баъдтар бо номи вай — *Тасмания* гузошта шуд.

Дар нимаи дуюми асри XVIII аз тарафи бахрнавард ва тадқиқотчи барҷастан англис Чеймс Кук сохилҳои шарқии Австралия кашф гардид (*ниг. ба расми 4*). Дар натиҷаи тадқиқоти Кук афсона онд ба мавҷудияти материки калони ҷанубӣ қатъиян рад карда шуд ва исбот гардид, ки Австралия қисми материки номаълуми Антарктида набуда, ҷӣ тавре ки пеш ҳамин тавр тахмин мерафт, балки материки мустақил аст.

Дар охири асри XVIII аз худ қардани Австралия оғоз ёфтааст. Ҳукумати Англия ба Австралия аввал ҷинояткоронро ба қарға мекард. Дар ҷануби шарқии материк шаҳри *Сидней* ҳамчун қасабаи ба қарға ашудагон арзи вуҷуд қард. Дар Австралия диққати аврупоёнро ҷароғоҳҳои сералаф, ки воситаи хуби таррақӣ додани ҷорводорӣ ба шумор меравад, ҷалб мекард. Бинобар ин омӯзиши аввалин ноҳияҳои дохилии материк асосан ба ҷустуҷӯи ҷароғоҳҳо ва об барои ҷорвои муҳочирони аврупоӣ ниғаронида шуда буд. Вобаста ба кашфи қонҳои бойтарини тилло дар нимаи аввали асри XIX бисёр “бахтҷӯён” роҳи Австралияро пеш гирифтанд ва Англия тамоми материкро мустақликаи худ эълон намуд.

1. Миқёси харитаи Австралия ҷӣ хел аст? 2. Австралияро аз харита нишон диҳед ва дар он мавқеи платформаи Австралияро муайян намоед.

Релеф ва сарватҳои зеризаминӣ. Релефи Австралия ҳам монанди Африко нисбатан оддӣ мебошад. Дар таҳкурсии он платформаи Австралия хобидааст. Дар шарқи материк кӯҳҳои на он қадар баланд — қаторкӯҳи *Бахингоҳи Калон* воқеанд. Дара ва волихо кӯҳҳоро аз ҳам ҷудо қардаанд. Қуллаи онҳо одатан гумбазшакл аст. Дар интиҳои ҷануби шарқӣ кӯҳҳои аз ҷама баланд ҷойгиранд.

Қисми ғарбии материк қаме баланд шудааст. Дар ин ҷо паҳнкӯҳи васеи баландиаш 400–600 м воқеъ аст, ки доманан онҳо пури шағалу рег мебошад. Австралия — ягона материкест, ки дар он вулкониҳои оташишон ва яхбандии ҳозира дида намешавад.

Материк ҳангоми таҷаккул ҷое баланд мешуд, ҷое фуру мерафт ва ҷое меқафид. Дар натиҷаи фуру рафтани ва қафидани қисми зиёди хушкӣ ба қарри укёнуси Ором фуру рафт, ҷазираҳои *Гвинейи Нав* ва Тасмания аз материк ҷудо шуданд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Австралия аз тамоми сарватҳои асосии зеризаминие, ки барои таракқиёти саноат ва кишоварзӣ заруранд, бой аст. Масалан: фосфорит, маъданҳои полиметалл, оҳан, мис, уран, тилло, волфрам, қонҳои ангишт, нафт ва гази табиӣ ва ғай-

раҳо ҳастанд. Дар ин ҷо ҳам монанди Африқои Ҷанубӣ сарватҳои магматикии табиӣ ва сарватҳои табиӣ таҳшинӣ зиёданд. Сабаб он аст, ки материк асосан аз чинҳои кристаллӣ таркиб ёфтааст.

Супориш. 1. Оид ба марҳалаҳои асосии кашфи Австралия ҳикоя кунед. 2. Хусусиятҳои ба ҳам монанди фарқкунандаи релефи Африқо ва Австралияро муқоиса кунед (*ниг. ба Илова*). 3. Барои чӣ муқоиса гузаронида мешавад. Шумо чӣ хел фикр доред? 4. Аз харита истифода бурда қанданиҳои зеризаминии Австралияро номбар кунед.

§31. Иқлим. Обҳои дохилӣ

1. Қадом омилҳои минтақавӣ ва ғайриминтақавӣ ба ташаккули иқлими материк таъсир мерасонанд? 2. Австралия тақрибан байни ҳамон арзҳои Африқои Ҷанубӣ воқеъ аст, чӣ гуна иқлимаш фарқ мекунад. Аз ин хотир оид ба иқлими Австралия чӣ хел хулоса баровардан мумкин аст. 3. Харитаҳои иқлимиро таҳлил карда гӯед, ки дар қадом қисми Австралия обҳои сернам (пассатҳои ҳукмронанд)?

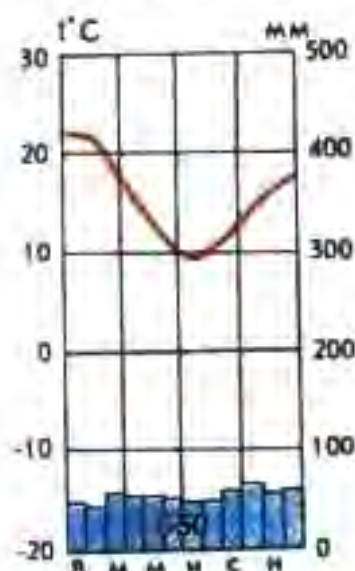
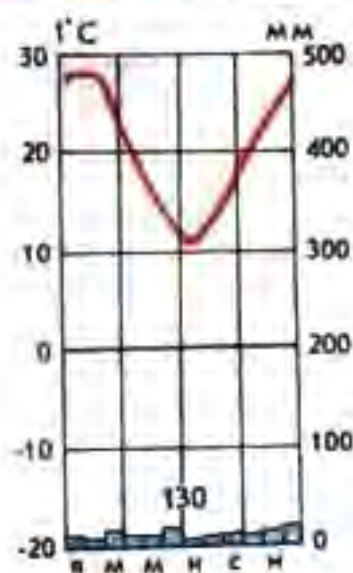
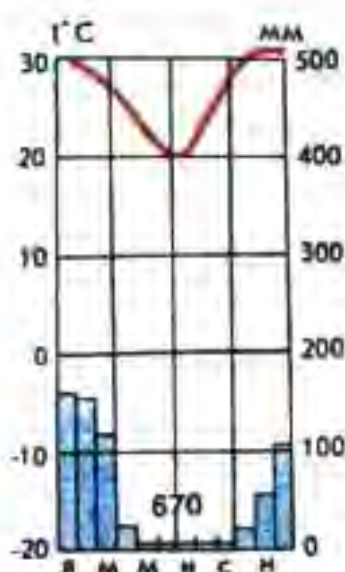
Иқлим. Шумо аллақай медонед, ки қисми зиёди Австралия дар минтақаи иқлими тропикӣ ҷойгир шудааст, бинобар он дар он ҷо иқлими хушк тропикӣ афзалият дорад. Танҳо дар сеяки хоки он ба миқдори қифоя ё ба миқдори аз ҳад зиёд бориш мешавад.

Ғарчанд Австралия дар ҳамон минтақаҳои иқлимие, ки дар Африқои Ҷанубӣ воқеъ аст, ҷой гирифтааст, ҳарорати ҳаво дар ин ҷо баландтар ва бориш хеле кам аст. Зеро дар қисми ғарбӣ ва марказии Австралия ба тӯфайли дарозии зиёди материк аз ғарб ба шарқ анбӯҳи ҳавои континентӣ ташаккул меёбад, инчунин баландии материк аз сатҳи уқёнус он қадар зиёд нест.

Дар материк бориш чӣ тавр тақсим шудааст ва сабаби он чист? Австралияи Шимолӣ дар минтақаи иқлими субистивой воқеъ аст. Тобистон ба ин ҷо анбӯҳи ҳавои сернами истивой дохил мешавад, ки бориши зиёд меорад. Зимистон дар ин ҷо ҳавои хушк тропикӣ бо ҷараёни ҳавои поёнраванда ҳукмрон аст, аз ҳамин сабаб бориш кам мешавад.

Дар минтақаи тропикӣ дар шарқ ноҳияи сернам, дар ғарб ва марказ ноҳияҳои хушк фарқ мекунад (*ниг. ба харитаи минтақаҳои иқлимӣ*). Нишебии шарқии қаторкӯҳи Бахшгоҳи Калон тамоми сол таҳти таъсири анбӯҳи ҳавои баҳрие мебошад, ки аз уқёнуси Ором дохил мешавад. Сернамии ҳаво таҳти таъсири ҷараёни гарми уқёнусӣ шиддат мегирад. Аз ҳамин сабаб дар нишебии кӯҳҳо бориш зиёд мешавад. Ба қисми дохилии ҳамвори материк пассатҳои хушк меоянд, бориш дар онҷо тамоми сол хеле кам мешавад. Қисми

Расми 37. Диаграммаи минтақаи иқлимии Австралия

чанубии материк дар минтақаи субтропикӣ чойгир шудааст.

Обҳон дохилӣ. Дар Австралия дарёҳои калони сероб ва кӯлҳо вучуд надоранд. (*Бе кадом сабаб?*) Оби бештар аз нисфи масоҳати материк ба укёнус намерасад. Барои қисмҳои дохилии биёбонӣ ва камбиёбонии материк шабакаи дарёҳои муваққатии хушкшаваанда ҳос аст, онҳоро дар ин ҷо крик меноманд. Дарёҳои дар давоми сол сероб танҳо дар шарқи Австралия воқеанд, ки дар он ҷо бориш бисёр мешавад. Сарчашмаи дарёҳо танҳо борон ва обҳои зеризаминианд. Дарёҳои, ки аз кӯҳҳо сар шуда ба укёнус мерезанд, одатан кӯтоҳ буда, тарзи ҷараёни обашон номунтазам аст.

Дарёи аз ҳама калони Австралия — *Муррей* (2570 км) буда, шоҳобаш *Дарлинг* хеле дароз — 2740 км-ро ташкил медиҳад. Он аз қаторкӯҳи Бахшгоҳи Калон сарчашма мегирад. Дарлинг дар поёнобаш, дар давраи беборишӣ хушк шуда, ба обанборҳои ҷудоғона тақсим мешавад. Муррей хушк намерасад, вале сатҳи он ниҳоят тағйир меёбад. Дарё ҳангоми борон зуд тугён карда, ба масофаи зиёд паҳн мешавад ва зуд хомӯш мегардад.

Аз сабаби ниҳоят тағйир ёфтани сатҳи оби Муррей ва Дарлинг киштигардӣ дар онҳо мушкил аст. Оби дарёҳо барои обёрии заминҳои ҳосилхез, вале хушк истифода мешавад. Бо ин мақсад обанборҳо сохта шудаанд.

Ақсарияти кӯлҳои Австралия норавон ва шӯранд. Бисёр кӯлҳо танҳо дар давраи бориш аз об пур мешаванд. Калонтарини онҳо кӯли *Эйр* аст, ки аз сатҳи укёнус 12 метр паҳн мебошад. Дар давраи боронгарӣ крикҳои, ки ба кӯл ҷорӣ мегарданд, оби бисёр меоранд, баъд лабрез шуда, ба масоҳати ниҳоят васеъ паҳн мешаванд. Кӯли Эйр дар давраи беборишӣ

ба ҳавзаҳои хурд-хурд чуло шуда, қитъаҳои хушкашро кабаи намак мепӯшонанд.

Австралия обҳои зеризаминии фаровон дорад. Ҳавзаи калони артезиании пасти Марказӣ (1736 км²) дар ҷаҳон калонтарин аст. Дар таркиби обҳои зеризаминӣ намакҳои минералӣ зиёданд. Ин обҳоро асосан дар саноату нақлиёт, обшор гардондани дашту биёбон, чарогоҳҳо истифода мебаранд.

Гуногунии олами органикӣ. Дар ҷойгиршавии зонаҳои табиии Австралия ҳам монанди Африко ва Мадагаскар зонавии арзӣ ба хубӣ зоҳир мешавад. Дар Австралия ҳам монанди Африко масоҳати зиёдеро зонаҳои саваннаҳо ва биёбонҳо ишғол кардаанд. Биёбонҳо ва нимбиёбонҳо дар қисми марказӣ ва ғарбии материк ҷой гирифтаанд. Саваннаҳои зонаро аз шимол, шарқ, ҷануби шарқ ва ҷануби ғарб ихота кардаанд.

Австралия олами набототи махсус дорад. Тақрибан 75% намуди рустаниҳо эндемианд, яъне рустаниҳои, ки танҳо дар Австралия мерӯянд. Қисми зиёди Австралияи ғарбӣ аз биёбонҳои регзори санглох (биёбонҳои калони регзор, Викториа, Гибсон) иборатанд ва фақат гиёҳҳои хӯшадор мерӯянд. Шӯрзаминҳои бӯрхок ва бӯри сурхчатоби нимбиёбонҳоро бештар хорбуттаҳои зич — скребҳои фаро гирифтаанд. Баробари афзудани боришот канорҳои нимбиёбонҳо ба минтақаи саваннаю бешаҳои тунук табдил меёбанд, ки ҳокашон сурх, дорчинии сурхчатоб ва дар шимол тираҳои тропикианд. Канорҳои материк (ба ғайр аз ғарб) бешазор буда, дар шимол ва шимолу шарқ бешаҳои тропикии ҳамешасабз бо омехтаи набототи хоси хицдумалай, ҷанубтар аз 26° а.ҷ. — бешаҳои субтропикӣ вомехӯранд. Бешаҳо (асосан хайзурон) қариб 6% масоҳати Австралияро пӯшидаанд. Хайзурони азим месабзанд, ки бештар аз 100 м қад мекашанд.

Муши халтадор

Тутии какаду

Шутурмурги Эму

Коала

Кенгуруи зард

Мурғобинӯл

Решаи чунин дарахтон ба замин 30 м чуқур даромада, чун насоси пуриктидор обро “мекашад”. Хайзурони қадпаст ба иқлими хушк нағз мутобиқ шудаанд. Баргҳои онҳо бо қирраи худ рӯ ба нури Офтоб ҷой гирифтаанд, шоху барги онҳо замиро соя намекунанд, аз ҳамин сабаб бешазори хайзурон равшан аст. Чӯби дарахти хайзурон саҳт буда, масолеҳи хуби бинокорӣ мешавад. Барги хайзуронро барои истехсоли равған, ранг, дорувор истифода мекунанд.

Барои Австралия гайр аз хайзурон ақоқиё, казуарин бо шохҳои бебарги риштамонанд, ки дар материкҳои дигар вучуд надоранд, ҳосанд.

Дар бешазори субистивой байни алафҳои қадбаланд якҷоя бо дарахтони дигар (наҳл, тутанҷир ва гайра) дарахти махсуси кӯзатана месабзад. Беҳи танаи он гафс буда, дар боло якбора борик мешавад. Хусусияти хоси бешаҳои субтропикӣ афзалият доштани намӯдҳои мухталифи хайзурон, ки ба танаи онҳо изғичҳо печидаанд, бисёр будани сархасҳои дарахтшакл мебошад. Дар қатортеппаҳои регии равон ва тӯдан сангреса наботи қариб вучуд надорад. Бар хилофи Африқа дар Австралия воҳаҳо дида намешавад, вале биёбон, чунонки дар Саҳрои Кабир аст, ба ҷашм он қадар беҳаёт наменамояд.

Олами ҳайвоноти Австралия низ ба худ хос буда, дар ин ҷо бисёр намуди ҳайвонот ҳаст, ки дар дигар материкҳо нестанд. Масалан: аз ҳалтадорон — кенгуру, хирси коала, вомбатҳо; аз ширхӯрони оддии тухмзо — еҳидна, мурғобинӯл, моҳии дубаҳра-серадот; аз паррандаҳо — шутурмурғи эму, казуар, барбатдум, тӯтии қақаду, қун сиёҳ ва гайра мавҷуданд. Тимсоҳ, қалтақалосу морҳои заҳрнок бисёранд. Еҳидна ва мурғобинӯл хеле аҷиб буда, бачаашон

аз тухм мебарояд ва онхоро мисли ширхӯрҳо бо шир мепарваранд. Дар Австралия аз ҳайвоноти ҳалтадор, махсусан кенгуру паҳн шудааст. Қади кенгуруҳои азимчусса то 3 м мешавад. Кенгуруҳои паҳна низ мавҷуданд, ки андозаашон 30 см аст. Дар бешазори хайзурон ба хирси ҳалтадор — коала дучор шудан мумкин аст, ки вай дар болон дарахтон зиндагӣ мекунад, камҳаракат буда, шабона ба шикор мебарояд. Дар ҷазираи Тасмания ҳайвони ваҳшии хеле нодир — иблиси ҳалтадор боқӣ мондааст. Кенгуруҳои калон, вомбат, коала, ки онхоро барои муинашон бераҳмона қир мекарданд, хеле кам шудааст.

Аҳолии Австралия табиати материки худро дӯст медоранд ва муносибати оқилона мекунад. Онҳо барои муҳофизати олами рустаниву ҳайвонот ва омӯзиши он диққати махсус медиҳанд. Шутурмурғи эму ва кенгуру дар нишони давлатӣ, еҳидна, мурғобинӯл ва барбатдум бошад, дар тағҳҳои австралиягӣҳо акс ёфтааст.

Аҳоли. Аҳолии ҳозираи Австралия аз қабилаи тағҳӣ ва муҳочироне, ки акнун қисми асосии онро ташкил медиҳанд, иборат аст. Аҳолии тағҳии Австралия ба наҷоди ҳабашию австралиягӣ мансуб аст ва ранги пӯсти он қаҳваранги баланд буда, мӯи сиёҳи ҷингила, бинии паҳн, тоқи (ҳами) абрӯи ниҳоят барҷаста доранд. Олимон тахмин мекунад, ки онҳо ба ин ҷо аз Осиёи Ҷануби Шарқӣ омадаанд. Австралиягӣҳо то омадани аврупоиён дар дараҷаи хеле пасти тараккиёт буданд. Соқинони маҳаллӣ ба деҳқонӣ ва ҷорводорӣ машғул набуданд, матоъ бофта наметавонистанд, маъданро наметавонистанд. Онҳо бо шикор ва ҷамъоварии меваи ҷангал машғул буда, ба табиат хуб сарфаҳм наметавонистанд ва ҳаёти оворагардӣ мегузаронданд.

Ба аҳолии гайримаҳаллӣ авлоди аврупоиён, махсусан англисҳо, англо-австралиягӣҳо, ки бо забони англисӣ ҳарф мезаданд, мансубанд.

Дар Австралия бештар аз 17 млн. нафар аҳоли зиндагӣ мекунад. Австралия дар байни материкҳои дигари аҳолидор бо зичии хеле кам аҳоли фарқ мекунад. Аҳоли дар ҳудуди материк ниҳоят нобаробар ҷойгир шудааст. Қариб тамоми аҳоли дар қанорҳои шарқӣ, ҷануби шарқӣ ва қисман ҷануби ғарбии материк ҷамъ омадааст, ки шароити бештари табиӣ дорад. Аҳолии ин ҷо аз англо-австралиягӣҳо иборат аст. Австралияи дохилӣ ва шимоли қамаҳоли аст. Дар ин ҷо асосан аҳолии тағҳӣ зиндагӣ мекунад.

Чунин ҷойгиршавии аҳолиро чӣ тавр шарҳ бояд дод? Барои ин харитаҳои “Зичии аҳоли ва халқҳо” ва иқлимо муқоиса кунед, ба хотир оред, ки аҳолидоршавии материк чӣ тавр ба вуқӯи пайваста буд. Пеш тамоми аҳолии материкро сокинони таҳҷой ташкил меоданд. Онҳо дар шарқ ва ҷануби шарқи Австралия ҷойгир шуда буданд, ки барои ҳаёти инсон шароити табиӣ мусоидтар доранд. Баъд аз ба материк омадани аврупоиён ва вобаста ба таракқиёти ғусфандпарварӣ сокинони таҳҷойро торафт ба дарунтари материк — ба ноҳияҳои камбориш меронданд ва онҳоро ба марғи гуруснагӣ маҳкум мекарданд. Ғайр аз ин, аврупоиён австралиягиро бераҳмона қир карда, хӯрок ва оби ҷохоро захролуд мекарданд. Дар натиҷаи чунин ваҳшигарӣ тасманиягҳо несту нобуд карда шуданд. Аҳолии таҳҷой дар материк ниҳоят кам шуд. Ҳоло аҳолии таҳҷойи Австралия ҳамагӣ қариб 50 ҳазор нафар аст.

Як қисми аҳолии таҳҷой дар фермаҳо бо музди ночиз ҷупонӣ мекунад. Қисми дигараш ба неъматчамъкунӣ машғул буда, тарзи ҳаёти нимоворагардиро аз сар мегузаронад. Дар байни сокинони таҳҷой одамони хеле соҳибистеъдод ва соҳибмаълумот мавҷуданд. Тасвирҳои расоми худомӯз Намаджира дар тамоми олам машҳур аст.

§32. Иттифоқи Австралия

Дар материк, — ҷазираи Тасмания ва ҷазираҳои майда я: давлат — *Иттифоқи Австралия* ҷой гирифтааст. Пойтахти он — шаҳри *Канберра* аст.

Расми 38. Манзараи ҳоси деҳаи қисми ҷануби шарқи Австралия

Расми 39. Сидней — калонтарин шаҳр-бандари Австралия

1. Дар асоси таҳлили харитаи маҷмӯӣ муайян кунед, ки Иттифоқи Австралия аз кадом сарватҳои табиӣ бой аст? 2. Дар кадом мавзеи Австралия ҳудудҳои барои кишоварзӣ аз ҳама мусоид воқеанд? Ҷавобатонро бо маълумоти харитаҳои хок ва иқлим тасдиқ кунед.

Саноат. Иттифоқи Австралия давлати мутаракқӣ аст. Дар асоси сарватҳои бисёри табиӣ дар ин ҷо саноати маъдангудозӣ тараққӣ кардааст. Дар мамлакат саноати мошинсозӣ, кимиёвӣ, инчунин хӯрокворӣ: равғанкашӣ, панирпазӣ, истеҳсоли консерв (ширӣ, гӯштӣ, сабзавотӣ, мевагӣ) босуръат тараққӣ мекунад. Соҳаҳои кишоварзии мамлакат ҳам хуб тараққӣ кардааст. Фермерҳои англо-австралиягӣ соҳиби қитъаҳои калони замин мебошанд. Онҳо техника, нурӣ, инчунин меҳнати кироҷро истифода мебаранд ва ба тӯфайли он ҳосилу даромади баланд мегиранд. Чорводорони чарогоҳӣ — гӯсфандпарварӣ мавқеи асосӣ дорад. Австралия аз ҷиҳати саршумори гӯсфанд ва истеҳсоли пашм дар ҷаҳон ҷои аввалро ишғол мекунад. Дар ноҳияҳои камбориш хӯроки асосии гӯсфандро алафу буттаҳои ба хушкӣ тобовар ташкил медиҳанд. Дар ин ҷо гӯсфандон тамоми сол алафи чарогоҳ меҳӯранд. Ба гӯсфандпарварӣ хушксолӣ, сухтор, обҳезӣ зарари калон расонда, боиси ниҳоят кам шудани саршумори он мегардад.

Чорвои калони шохдор, асосан говҳои зотие, ки шири бисёр медиҳанд, бештар дар шимол ва шарқи мамлакат парвариш меёбанд, ки дар он ҷо бориш қифоя мебошад. Душидан, ба зарфҳо андохтан, борбандӣ ва консерв кардани пир механиконида шудааст. Дар зироаткорӣ кишти гандум мавқеи асосиро ишғол мекунад.

Киштзори гандум дар ҷануби шарқии мамлакат воқеъ аст. Дар ҳамвориҳои назди соҳилин қисмҳои субистивой ва тропикии мамлакат ананас, банан, найшакар ва гайра парвариш меёбад. Дар наздикии шаҳрҳои калон дар заминҳои обёрیشаванда дарахтзорҳои мевалиҳанда бисёранд.

Табиатро тағйир додани инсон. Табиати Австралия аз замони мустамликакунии материк ва фаъолияти минбаъдаи ҳоҷагии англо-австралиягӣ босуръат ва бошиддат тағйир меёфт. Бисёр ҳайвонот дар натиҷаи шикор ва тағйир ёфтани шароити зиндагӣ нобуд шуданд. Баъзе намудҳои кенгуру нест шуданд, гурги халталор, намудҳои алоҳидаи вомбат дар дами маҳвшавӣ мебошанд. Қисмҳои шарқӣ, ҷануби шарқӣ ва ҷануби ғарбии зичаҳолии Австралия ниҳоят тағйир ёфтаанд. Дар ин ҷо намудҳои пурқимати дарахтон бурида мешаванд. Масоҳати калони майдони беша тоза шуда, чун чарогоҳи чорвои ширдеҳ истифода бурда мешавад.

Бешаҳои камдарахти дар гузашта камборишро акнун киштзор, гандум, тоқзор, дарахтони зайтун ишғол кардаанд. Дар соҳили ҷануби шарқӣ халиҷҳои қулай ва бандарҳои калон воқеанд. (*Аз харита истифода бурда, онҳоро номбар кунед*).

Манзараи қисми марказӣ ва ғарбии камборишу камаҳолии материк ҳам тағйир ёфтааст. Қитъаҳои беҳтаринро ба масоҳатҳои росткунҷа тақсим карда, бо симхорҳо ихота ва ба чарогоҳ табдил додаанд.

Вобаста ба таракқиёти саноат бисёр маҷмӯҳои табиӣ антропогенӣ ба вуҷуд омаданд. Дар ноҳияҳои шимолӣ ва дигар ноҳияҳои камаҳолии мамлакат вобаста ба таракқиёти саноат роҳҳои мошингард ва оҳан, хатҳои интиқоли барқ сохта мешаванд. Ҳамаи ин боиси вуҷуди шаҳрҳои нав мегардад.

Дар олами наботот ва ҳайвоноти Австралия намудҳои нав пайдо шуданд. Рустани (сафедор, булут ва ғайра) ва ҳайвонот, масалан, сағи ваҳшии динго, харгӯш, ки аз Аврупо оварда шудаанд, зуд паҳн мешаванд ва ба олами органикии маҳаллӣ фишор меоваранд. Чунончи, харгӯшҳо ва гӯсфандон ба хеле кам шудани халтадорҳои мусоидат карданд, зеро онҳо дар ҳамон чарогоҳҳо мечариданд.

Имрӯз дар ин ҷо қонунҳои хеле катъӣ амал мекунанд, ки аз хориҷа овардани рустани ва ҳайвонотро манъ, инчунин ба хориҷа бурдани намудҳои ҳайвоноти маҳаллии нодирро қатъан назорат мекунанд. Барои ҳифзи маҷмӯҳои табиӣ ва наҷот додани рустаниҳои ҳайвоноти нодир гулбоғҳои миллӣ ва мамнуъгоҳҳо барпо карда шудаанд. (*Аз рӯйи харитани маҷмӯӣ ҷойгиршавӣ ва номи онҳоро муайян кунед*).

ХУДРО САНЧЕД! 1. Байни табиати материк ва мавқеи географии он чӣ вобастагӣ аст? 2. Ин вобастагиро дар мисоли Австралия ошкор кунед. 3. Дар мисоли материки Австралия таъсири ҳар як омилҳои иқлимхосилкунандаро нишон диҳед. 4. Хусусиятҳои асосии релеф, иқлим ва шабакаи дарёи Австралияро муайян кунед. Сабаби ин хусусиятҳо чист? 5. Намояндагони хоси олами наботот ва ҳайвоноти Австралияро номбар кунед. 6. Дар харитани контури номҳои географиро, ки дар матни китоби дарсӣ чудо карда шудаанд, бо рақам ишора кунед. 7. Табиати Австралия ва Африқоро муқоиса кунед. 8. Хусусиятҳои асосии табиӣ ва хоҷагии Иттифоқи Австралияро шарҳ диҳед. 9. Аз харитани маҷмӯӣ истифода бурда, муайян кунед, ки дар Австралия қадом зироатҳо парвариш меёбад. 10. Тахти таъсири фаъолияти инсон дар табиати материк чӣ хел тағйирот ба амал омадааст?

УКДНУСИЯ

§33. Табиат, аҳолий ва давлатҳо

Ба ғайр аз шаш континент дар обҳои укДнуси Ҷаҳонӣ боз қазираҳои бузурги сершумори ба ҳар тараф пароканда мавҷуданд. Табиати онҳо воқеан гуногун аст. Маҷмӯи табиати УкДнусия тамоман ба табиати материкҳо монанд набуда, географҳо ҳатто онро қитъаи алоҳидаи олам мешуморанд. УкДнусия чист? Вай дар кучо ҷойгир аст?

Мавқеи географӣ. УкДнусия — ин калонтарин дар сайёра қазираҳои ҷамъшуда мебошад, ки дар қисмҳои марказӣ ва ҷануби ғарбии укДнуси Ором воқеъ гаштааст. Вай 7 ҳазор қазираҳоро ба масоҳати 1,3 млн. км² дарбар мегирад. Қазираҳои он аз арзҳои субтропикҳои шимолӣ то арзҳои мӯътадили нимкураи ҷанубӣ парокандаанд. Қисми зиёди қазираҳо дар галақазираҳо ҷамъ шудаанд: Зеландияи Нав, Гавай, Фиджи, Туамату ва ғайраҳо (*ниг. ба харита*).

УкДнусия ба аврупоиён дар асри XVI, аз давраи саёҳати аввалини гирди олами Ф. Магеллан маълум гардид. Саёҳатҳои баҳрнавардони рус В. М. Головнин, Ф. П. Литке, С. О. Макаров ва дигарон дар таърихи кашфу тадқиқи УкДнусия фасли махсусро ташкил медиҳад. Танҳо дар асри XIX дар укДнуси Ором бештар аз 40 экспедисияи русҳо ахбори илмӣ пурбаҳо ҷамъ намуданд.

Ҳиссаи Н. Н. Миклухо-Маклай дар омӯзиши табиат ва аҳолии УкДнусия хело калон аст. Вай на танҳо ҳаёт ва маишати халқҳои қазираи Гвинеяи Навро омӯхт, балки аз худ тасвири аҷоибии табию географии соҳилҳои баҳри тропикиро боқӣ гузоштааст. Аз ҳиссаи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ дар омӯхтани УкДнусия номҳои русӣ дар харитаи УкДнусия-соҳили Маклай, қазираҳои Русия, атолли Суворов, Кутузов, Лисянский ва ғайра шаҳодат медиҳанд.

Хусусиятҳои табиат. Мавқеи табию географӣ, андоза ва пайдоиши қазираҳо ба қариб укДнуси Ором зич вобастаанд. Аксарияти қазираҳои УкДнусия ба қазираҳои ву-

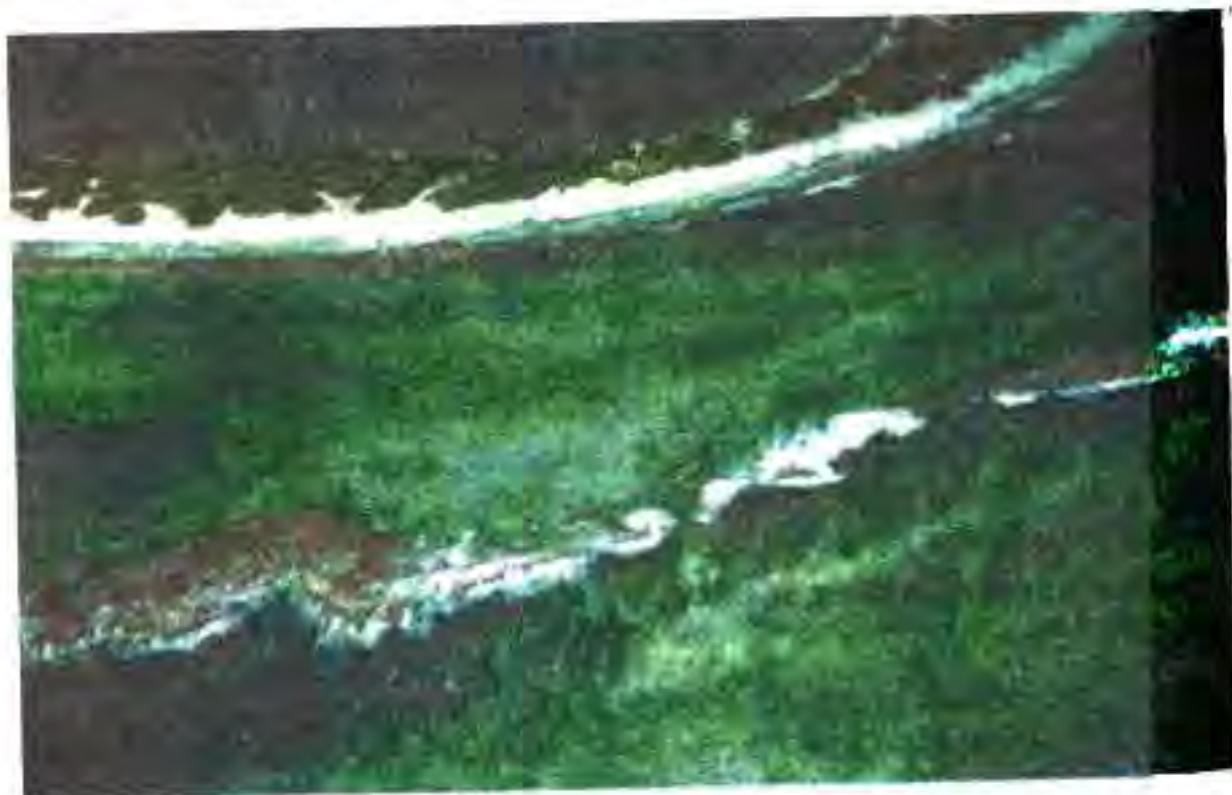
Н. Н. Миклухо-Маклай
(1846-1888)

лқонӣ ва марҷонӣ мансуб буда, як қисми онҳо қулдаи қаторкӯҳҳои зериобӣ, қисми дигарашон материкӣ мебошанд. Қазираҳо дар ғарби Укёнусия дар минтақаи қалони қазираҳо воқеанд, ки дар худуди пораҳои литосфера пайдо шудаанд (*ниг. ба харита*).

Табиати қазираҳои Укёнусия хушманзара буда, тарҳи аҷоибу ғароибӣ қазираҳои кӯҳсори сарсабзи дар уфук намоёншуда, намуди атоллҳои ҳамвор, ки нахлҳои мавзунқад пушондаанд, минтақаи соҳилии реги сафеди марҷонӣ ё сиёҳи вулкони диққати баҳрнавандонро ба худ мекашад. Қисми зиёди қазираҳои Укёнусияро рифҳои марҷонӣ ихота кардаанд, ки зарбаи мавҷҳои дахшатноки укёнусро қабул карда, қувваи азими онҳоро хомӯш мекунанд. Мавқеъ дар фазои азими об, андозаи хурди хушкӣ ва дурӣ, чудо будани қазираҳо аз материкҳо ва аз якдигар — ин аст он омилҳои асосие, ки ба табиати қазираҳо ва ба ҳаёти Укёнусия таъсир мерасонанд.

Қариб тамоми қазираҳо дар минтақаҳои истиқвой ва тропикӣ ва танҳо Зеландия Нав дар минтақаҳои субтропикӣ ва муътадил ҷой гирифтаанд. Иқлими Укёнусия гарму нарм ва махсусан барои ҳаёти инсон мусоид аст. Аз сабаби дар ҳарду тарафи хати истиқвой ҷой гирифтани қазираҳо ҳарорати ҳаво баланд аст, вале бодҳои аз тарафи укёнус вазанда гармиро хеле кам мекунанд. Тағйири ҳарорат дар мавсимҳои сол дар давоми шабонарӯз зиёд нест. Ивазшавии фишори

Расми 40. Як қисми қазираҳои Укёнусия — атоллҳои марҷонӣ

ҳаво дар фазои укёнус боиси ба вучуд омадани тундбод мегардад, ки тамоми мавҷудоти зиндари ба укёнус рӯфта мебарад.

Қудои қазираҳо ба олами наботот ва ҳайвоноти онҳо аз ҳама бештар таъсир расондааст. Вай табиати ба худ ҳосе дорад. Ҳаёт дар қазираҳои марҷонии хурд ва аз ҷиҳати синну сол нисбатан ҷавон аз ҳама кам буда, дар қазираҳои материкӣ андаке бештару гуногунтар аст. Дар олами ҳайвоноти қазираҳо на даррандагон ҳастанд ва на морҳои захнок. Обҳои наздизоҳилии қазираҳо ва махсусан атоллҳо аз олами ҳайвонот бойанд. Бинобар он қазираҳо дар укёнус — гӯё ки воҳаҳо дар биёбон мебошанд.

Дар табиати қазираҳо баробари хусусиятҳои умумӣ тафовут низ мавҷуд аст. Қазираҳои баланди кӯҳсори материкӣ ба атоллҳои ҳамвор иваз мешаванд, яке дар ҳати истиво воқеъ асту иқлими гарм дорад, дигаре дар минтақаи субтропикӣ ҷой гирифта, танҳо тобистон гарм мешавад. Маҷмӯҳои табиии қазираҳои марҷонӣ бо укёнус хеле зич вобастаанд. Дар ин ҷо ҳайвоноти баҳрӣ сукунатдоранд, ки тарзи зиндагии обухокӣ мегузаронанд, масалан, харчанг. Бисёр атоллҳо ҷои лонасозии паррандаҳои баҳрӣ мебошанд. Дар ин қазираҳо нахли порчил ва буттаҳои месабзанд, ки ба бодҳои сахти серрутубату намаки баҳр мутобиқат пайдо кардаанд.

Маҷмӯҳои табиӣ қазираҳои вулкони дигар аст. Дар нишебии шамолраси кӯҳҳо бориш бисёр мешавад. Дар кӯҳҳо минтақавияти баландӣ мушоҳида мегардад. Маҷмӯҳои табиии қазираҳои материкӣ махсусан гуногун аст. Дар ин ҷо ҳам кӯҳҳои баланд ва ҳам ҳамвориҳои паст мавҷуданд. Қазираҳои Зеландияи Нав бо гейзеру эпидемики олами набототи ҳайвонот машҳуранд.

Аҳоли ва давлатҳо. Инсон Укёнусияро ҳазор сол қабл маскун кардааст. Вале то имрӯз ин маскуншавӣ поравиҷан аст. Бинобар он бисёр фарзияҳо вучуд доранд. Мувофиқи тасаввуроте, ки дар илм ба вучуд омадааст, Укёнусияро мардумони Осиёи Ҷануби Шарқӣ маскун кардаанд. Мувофиқи фарзияи сайёҳи норвегиягӣ Т. Хейердал инро мардуми аслу насабаш аз Амрико маскун кардааст. Соқинони Укёнусия баҳрнавард ва қилтисозони мохир буданд. Онҳо аз қазираҳои худ ба ҳазорҳо километр саёҳат мекарданд. Ривояте ҳаст, ки онҳо ҳатто ба қазираи Мадагаскар саёҳат кардаанд.

Ҳоло аҳолии Укёнусия аз соқинони таҳҷой, мусофир ва омехта иборат аст. Соқинони таҳҷоии Гвенияи Нав ва қазираҳои наздик — папуасҳо мебошанд. Онҳо ба наҷоди истивӣ мансубанд. Аҳолии таҳҷоии қазираҳои дигар ба гурӯҳи махсуси поли-

Расми 41. Деҳае дар қазираи Кук

незиявӣ мансуб аст ва аз папуасҳо бо пусти равшантар ва мӯйҳои чингила фарқ мекунад. Сокинони имрӯзаи Укёнусия ба деҳқонӣ машғул шуда, нахли норчил, банан, какао, қаҳва, лаблабуи канд

Нахли норчил

парвариш мекунанд. Онҳо мисли пештара дар укёнус ба шикор машғул мебошанд. Дар қазираҳо маъдани металлҳои ранга, ангиштсанг истихроҷ карда, конҳои фосфоритро ба қор меандозанд. Табиати қазираҳо таҳти фаъолияти хоҷагии инсон хеле босуръат тағйир меёбад. Дар ҷои набототи табиӣ нобудшуда акнун киштзор ба вучуд оварда шудаанд, ки дар онҳо капиталистон қувваи арзони қорӣ сокинони таҳҷоиро истифода мебаранд. Найшакар, ананас, ҷой, дарахтони каучукдор ва зироати дигар мепарваранд. Қисми зиёди ин хоҷагихоро мустамликадорон дар заминҳои барпо кардаанд, ки аз аҳолии таҳҷой ба зӯрӣ кашада гирифтаанд.

Буридани намудҳои пурқимати дарахтон, ифлос шудани обҳои назди соҳил боиси тағйир ёфтани табиати Укёнусия мегардад.

Ба майдони санчиши силоҳи атомӣ ва водородӣ табдил додани як қатор атоллҳо ваҳшонияти ҳақиқӣ гардид. Ин санчишҳо як қатор атоллҳоро маҳв сохтанд, табиати атоллҳои дигарро ниҳоят тағйир доданд. Харитаи сиёсии Укёнусия дар натиҷаи ҷазираю галаҷазираҳоро забт кардани давлатҳои капиталистӣ ба вучуд омад. Сӣ сол муқаддам дар Укёнусия танҳо як давлати мустақил — Зеландияи Нав вучуд дошт, ҷазираҳои дигар мустамлика буданд. Ҳоло ҷонздаҳ мамлақати мустақил ҳаст. Онҳо дар ихтоси иқтисодии давлатҳои Фаронса, Бритониёи Кабир, ИМА, Австралия, Чили ва дигар давлатҳо мебошанд.

Супориш. 1. Робитаи андоза, мавқеи географӣ, релеф ва сарватҳои табиии ҷазираҳоро шарҳ диҳед. 2. Инсон сарватҳои табииро чӣ тавр истифода мебарад ва ба табиати Укёнусия чӣ тавр таъсир мерасонад? 3. Аз рӯи харитаҳо ва дигар сарчашмаҳои дониш тасвири ҷазираҳои Зеландияи Навро тартиб диҳед. 4. Роҳи сафари саёҳатчиёро ба харита кашед. Барои сафари беҳтарин озмун гузаронед.

АМРИКОИ ҶАНУБӢ

ТАБИАТ

Географҳо ақидае доранд, ки Амрикои ҷанубӣ материки беҳамтон табиӣ аст. Аз ин хотир шумо ҳангоми омӯхтани мавзӯҳои ин фасл чиро дар назар доштани онҳоро мефаҳмед.

§34. Мавқеи географӣ

Материк Амрикои Ҷанубӣ дар қисми ҷанубии Нимкураи ғарбӣ ҷойгир буда, дар якҷоягӣ бо Амрикои Шимолӣ қитъаи ягонаи олам — Амрико ё Олами Навро ташкил медиҳад. Онро гарданаи дарозу камбари *Панама* бо Амрикои Шимолӣ мепайвандад. Дар ибтидои асри XIX дар қисми аз ҳама тангу пасти он канали *Панама* кофта шудааст.

Амрикои Ҷанубӣ аз ҷиҳати тарҳ ба секунҷаи азиме монанд аст, ки ба ҷануб танг мешавад. Масоҳати Амрикои Ҷанубӣ якҷоя бо ҷазираҳо қариб 18 млн. км² аст.

Барои муайян кардани мавқеи географӣ материк кори амалиро иҷро кунед. Натиҷаи онро дар харитаи контурӣ инъикос намоед (*ниг. ба Илова*).

1. Ба дониши худ таъяс намуда, дар бораи табиати материк хулосаи пешакӣ бароред. 2. Дар мавқеи географӣ Амрикои Ҷанубӣ, Африко ва Австралиа чӣ умумият ва чӣ тафовут ҳаст? Табиати кадоме аз ин материкҳо бод мухталифтар бошад? Чаро? 3. Чароёнхон назди соҳили материкро номбар кунед. Онҳо ба табиати Амрикои Ҷанубӣ чӣ ҳел таъсир мерасонанд? 4. Дар вақти саёҳатҳои Ф. Магеллан ва Х. Колумб чӣ ҳел кашфиёти географӣ карда шудаанд?

Аз таърихи кашфу тадқиқи материк. Замоне, ки халқҳои Олами Қуҳна Олами Навро кашф карданд, ҳанӯз аниқ муқаррар нашудааст. Олимони тахмин мекунанд, ки ба соҳилҳои Амрико соқинони Аврупо, Африко, Укёнусия сафар карда метавонистанд.

Дар охири асри XV-аввали асри XVI илми географӣ ва бахрнавардӣ боиси кашфиёти бузурги географӣ гардид. Манфиати савдо аврупоёнро маҷбур сохт, ки ба шарқ, ба Осиё роҳи баҳрӣ ҷустуҷӯ намоянд. Баъзе сайёҳон кӯшиш карданд, ки аз атрофи Африко гузашта, роҳи Ҳиндустонро ёбанд (*Кӣ?*). Сайёҳони дигар, масалан, Х. Колумб тавассути укёнус ба ғарб равона шуданд ва ҳаминро ба

асос мегирифтанд, ки Замин куррашақл аст. Х. Колумб муддати дароз барои таквияти пешгӯии бузурги худ маълумот чамъ меовард: китобҳои бисёр мехонд, харитаҳоро меомӯхт. ӯ баҳрнаварди соҳибтаҷриба, ташкилотчии соҳибистеъдод буд.

Вақте ки баҳрнавардони часур соли 1492 ба ғарб, ба соҳилҳои Ҳиндустон равон шуданд, дар роҳи киштиҳои Х. Колумб материк азим намоён шуд. Х. Колумб хангоми сафар бо укёнуси Атлантика чараёни Пассати Шимолӣ — баҳри Саргасро кашф кард. ӯ ба соҳилҳои Амрико чор маротиба сафар кард, бисёр қазираҳоро кашф намуд ва онҳо ба материк дохил шуданд. Маълум гардид, ки сарзаминҳои нави ба аврупоён номаълум кашф шудааст. Аммо мавҷудияти сарзаминҳои номаълумро аввалин бор баҳрнавард Амриго Веспуччи, ки аз соли 1499 то соли 1504 аввал дар флоти баҳрии Испания, баъд дар флоти баҳрии Португалия хизмат кардааст, ошкор кард. ӯ дар ин давра дар ҷандин экспедисияҳои соҳилҳои Олами Навишироқ намуд. Амриго Веспуччи чун инсонии ҷалдуст ва мушоҳидакор аввалин тасвири Олами Навро тартиб дод. Харитакаши лотарингӣ М. Валдземюллер кашфиёти “Қитъаи ҷоруми олам”-и Х. Колумбро ба Веспуччи нисбат дода, таклиф гузошт, ки ин материкро ба шарафи Амриго Веспуччи-Амрико номанд. Номи Амрикои Ҷанубиро ҳам аътироф карданд.

Дар қатори аввалин олимони — тадқиқотчиёни Амрикои Ҷанубӣ хизматҳои географ ва сайёҳи немис Александр Гумболдт низ хеле қалон аст. ӯ ҳамроҳи набототшиноси фаронсавӣ Э. Бонплан ба экспедицияе онд ба омӯзиши табиати Амрикои Ҷанубӣ иқдом кард. Гумболдт аввалин харитани геологияи материкро тартиб дод, чараёни назди соҳилҳои ғарбиро тасвир кард, аҳамияти онро барои иқлими ноҳияҳои назди соҳил шарҳ дод. ӯ табиати Андро омӯхта, ғояи минтақавияти баландиро асоснок кард.

Дар тадқиқи Амрикои Ҷанубӣ сайёҳони рус ҳам саҳм гузоштаанд. Дар ибтидои асри XIX дар Бразилия экспедицияи маҷмӯи рус таҳти роҳбарии Г. И. Лангсдорф ва Н. Г. Рубсов қор кард, ки табиат ва аҳолии таҳҷоии ноҳияҳои дохилии паҳнқӯхи Бразилияро омӯхт. Коллексияи чамъовардаи ин экспедиция то имрӯз диққати олимону ҷалб мекунад.

Александр Гумболдт
(1769-1859)

Набототшинос, географ рус Николай Иванович Вавилов соли 1923-1940 хангоми экспедитсияҳои худ ба материк марказҳои географии маконҳои қадимаи деҳқонӣ ва пайдоиши баъзе рустаниҳои дастпарварро, ки ватани онҳо Амрикои Ҷанубӣ мебошанд, муқаррар кард.

Бино ба маълумоти А. Б. Баранов ва дигарон Вавилов соли 1923 аз водии Фарғона бо ағбаи Пакшиф ба Тоҷикистон гузашта, ба воҳаи Қаротегин (Ғарм) саёҳат кардааст. Экспедитсияи Вавилов аз водии Панҷ ба Дарвоз, Русшон ва Шугнон гузашта, то Хоруг расид ва ҳавзаи дарёи Панҷро тадқиқ намуда, ба ноҳияҳои киштшавандаи Помири ғарбӣ, деҳаҳои кӯҳии Шохдара ва Ғунд низ сафар кардааст. Бори дуюм Вавилов ба Тоҷикистон ба воҳаи Ишкошим соли 1924 (хангоми экспедитсияи Афғонистон) омадааст. Дар Тоҷикистон ҳелҳои гуногуни гандум, чав, чавдор, наск, лубиё, нахӯд ва рустаниҳои мевачоти донақдорро муайян намуд ва Тоҷикистонро яке аз қадимтарин кишварҳои рустаниҳои парваришӣ номид.

Супориш. 1. Дар маҷмаи табиӣ географии Амрикои Ҷанубӣ, Африқо ва Австралия чӣ умумият ва чӣ фарқият ҳаст? Табиати кадоме аз ин материкҳо бояд гуногун бошад? (чаро?) 3. Сайёҳон ва олимони рус ва шӯравӣ дар Амрикои Ҷанубӣ ва Тоҷикистон чӣ ҳел тадқиқотҳо гузаронидаанд?

§35. Релеф ва сарватҳои зери заминӣ

Чӣ тавре ки ба шумо маълум аст, дар релефи Амрикои Ҷанубӣ ба мисли Африқо ва Австралия монандии умумӣ ҳаст. Онро ба хотир оред ва ба чунин саволҳо ҷавоб диҳед:

1. Хусусиятҳои релефи Африқо ва Австралия кадоманд? 2. Пораи литосфераи Амрикои Ҷанубӣ кадом ҳелҳои қабати заминро дар бар мегирад? Он ба кадом самт ҳаракат дорад? 3. Минтақаҳои кӯҳҳои ҷиндор чӣ тавр пайдо мешаванд? Барои чӣ дар материкҳои ҷанубӣ онҳо дар қанорҳо ҳобидаанд?

Дар релефи Амрикои Ҷанубӣ ду қисм фарқ мекунад. Тарафи шарқиро ҳамвориҳо ишғол карда, дар ғарб силсилаи кӯҳҳои Анд тӯл кашидаанд. Релефи ҳозираи материк чӣ ҳел ба вуҷуд омадааст? Вай айни замон чӣ гуна тағйир меёбад?

Ҳамворию паҳнкӯҳи Шарқӣ дар платформа ҷой гирифтааст. Қисми ғарбии материк натиҷаи таъсири тарафайни ду пораи литосфера мебошад: дар ин ҳол пораи укёнусӣ зери пораи континентӣ

ҳаракат мекунад ва ба мантия фуру меравад ва нова ҳосил мекунад. Канори поран континентӣ бо тамоми чинҳои таҳшин як шуда ба чинҳо табдил меёбад. Кӯҳҳои Анд ҳамин тавр пайдо шудаанд ва ташаккули онҳо давом дорад. Дар паҳлуи онҳо дар уқёнус ноаи чуқуроб тӯл кашидааст. Дар ин ҷо то ҳол ҷараёни тавлиди кӯҳ ба амал меояд. Баландшавии Анд давом дорад, ки баробари он зуд-зуд zilzila ва оташфишонии вулкониҳои рӯи медиханд. Ҳаракати аз ҷама пуриктидор пас аз ҳар 10-15 сол рӯи медиханд. Зилзилаҳои охириини харобиовар дар кӯҳҳои Анд солҳои 1960, 1970 ва соли 1985 рух дода буданд.

Барои халқҳои мамлакатҳои гирду атрофи кӯҳҳои Анд яке аз хатарноктарин офати табиӣ zilzila аст. Маъмулан, бо онҳо оташфишонии вулкониҳои, инчунин чунбиши қари баҳр ва ҳосил шудани сунамӣ вобаста аст. Дар кӯҳҳо баробари zilzila сангкӯчи, фуруравӣ, тармафуруӣ ба амал меояд. Дар шаҳрҳои якҷоя бо харобиҳои аксар вақт сӯхтор ба амал омада, ба зиндагии мардум зарари калон мерасонад.

Дар рельефи шарқи материк якбора тағйир ёфтани баландии қариб нест, zilzila кам мешавад, вулкониҳои оташфишон вучуд надоранд. Дуру дароз вайрон шудани платформа ва ҳаракати амудӣ боиси пайдо шудани паҳнкӯҳҳои *Бразилия* ва *Гвиана* гардидаанд.

Дар ҷои ҳамидан платформа ҳамворииҳои паст — *Амазонка*, *Оринок* ва *Ла-Плата* ҷой гирифтаанд. Бар хилофи паҳнкӯҳҳои рельефи онҳо якхела аст. Ҳамворӣ ва китъаи паҳнкӯҳҳои барои кишоварзӣ, сохтани роҳ, бунёди шаҳрҳои мувофиқанд.

Анд. Номи кӯҳ аз қалимаи “анта” (ба лафзи инкҳои “мис”, кӯҳҳои мисдор) ба вучуд омадааст. Дар ҷаҳон дарозтарин қаторкӯҳи хушкӣ (9000 км) ва яке аз кӯҳҳои баландтарин аст. Қуллаи баландтарини кӯҳи Анд ва тамоми Нимкураи ғарбӣ *Аконкагуа* то ба 6960 м мерасад. Қаторкӯҳҳои он гоҳ аз ҳамдигар дур ва гоҳ ба ҳамдигар наздик мешаванд ва гиреҳи кӯҳии қуллаҳоишон баландтаринро ҳосил мекунанд, ки байни онҳо бисёр вулкониҳои ҳомушшуда ва оташфишон мавҷуданд. Қуллаи кӯҳҳои барфҳои доимӣ ва пирахҳои пӯшондаанд. Ба симои зоҳирии кӯҳҳои оташфишонии вулкониҳои ҳам таъсир мерасонанд. Ин баъзан дар пеши назари кас тағйир меёбад.

Сарватҳои зеризаминӣ. Амриқои Ҷанубӣ аз сарватҳои зеризаминӣ бой аст. Нафту газ дар фуруҳамидаҳои байниқӯҳӣ ва назди кӯҳҳои, инчунин фуруҳамидаҳои платформаҳои маҳфузанд. Заҳираи

зиёди онҳо дар шимоли Венесуэла, Эквадор, Колумбия, инчунин Перу, Бразилия ва Аргентина мавҷуд ҳаст. Конҳои калони мис дар Чили ва Перу, оҳан дар Бразилия ва Чили, манган дар Бразилия, боксит дар Суринам, металлҳои нодирро ашёи хоми оптикӣ, инчунин тилло, нукра, волфрам, симоб, алмос, сулфур ва ғайра дар аксар ҷойҳо мавҷуданд.

Кӯҳҳои Анд, махсусан аз маъданҳои ранга ва нодир бойанд. Ба мағзи ҷинсҳои таҳшин дохил шудани магма ба пайдо шудани конҳои дар ҷаҳон калонтарини маъдани мис, инчунин молибден, тӯтағӣ, нукра ва ғайра мусондат мекунад.

Супориш. 1. Кӯҳҳои Анд чӣ тавр ба вучуд омадаанд? 2. Сабаби ғуноғунии рельефи шарқи Амрикои Ҷанубиро шарҳ диҳед? 3. Релеф ва сарватҳои зеризаминии Амрикои Ҷанубӣ ва Африқоро муқоиса кунед. 4. Аз рӯи натиҷаҳои муқоиса хулоса бароред. 5. Аз рӯи харита, расмҳо ва матни китоби дарсӣ тасвири соҳт ва симои зохирии кӯҳҳои Андро тартиб диҳед.

§36. Иқлим

Иқлими Амрикои Ҷанубӣ аз иқлими Африқо умумияти зиёде дорад. Қисми зиёди материк дар ҳамон минтақаҳои иқлимие, ки Африқо воқеъ аст, ҷой гирифтааст. Амрикои Ҷанубӣ ҳам монанди Африқо асосан гармии зиёди Октобрро мегирад ва аз ҳамин сабаб ҳарорати баланд, махсусан дар шимоли материк бартарӣ дорад. Танҳо дар ҷануб зимистон ҳарорати ҳаво аз 3°C ва баъзан аз 0°C паст мешавад. Иқлими ҳарду материк айнан дар ҳамон як арз монанд аст. Вале дар иқлими онҳо тафовути асосӣ ҳам мавҷуд аст. Амрикои Ҷанубӣ материки сербористарини кураи Замин аст. Миқдори боришоти солона дар нишебҳои ғарбии кӯҳҳои Анд, дар ғарби Колумбия ва ҷануби Чили аз ҳама бештар - 5000-8000 мм, дар Амазонияи Бразилия 2000-3000 мм мебошад. Дар қисми боқимондаи шарқи материк (то 35° а.ҷ.) боришоти солона 1000-2000 мм аст.

Амрикои Ҷанубӣ монанди Африқо он қадар гарм нест. Дар ин ҷо монанди Африқо мавзӯҳои фарохи хушк вучуд надорад. Як қисми Амрикои Ҷанубӣ дар минтақаи иқлими мӯътадил ҷой гирифтааст. Бар хилофи Африқо тамоми минтақаҳои иқлим, ғайр аз минтақаи субистивой танҳо дар сурати ҳаракат аз хати истиво ба ҷануб якдигарро иваз мекунад. Дар материк минтақавияти баланди иқлим фақат дар кӯҳҳо хуб зоҳир шудааст. Умуман иқлими

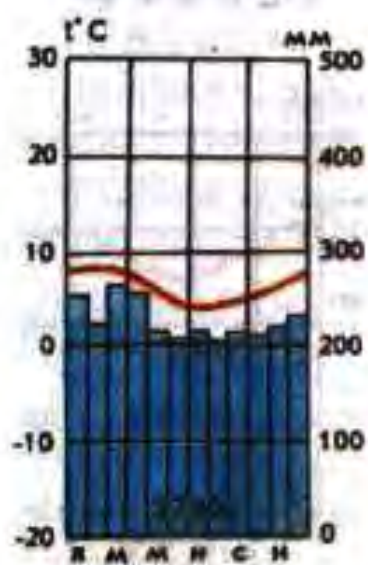
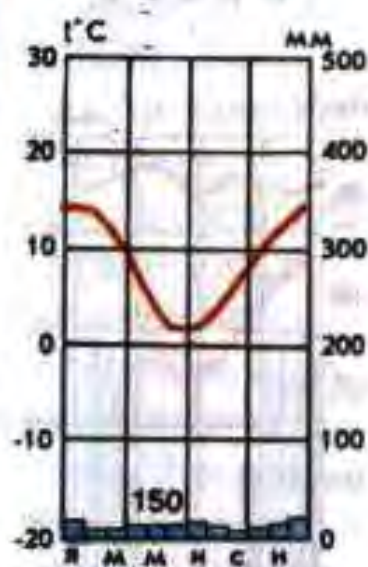
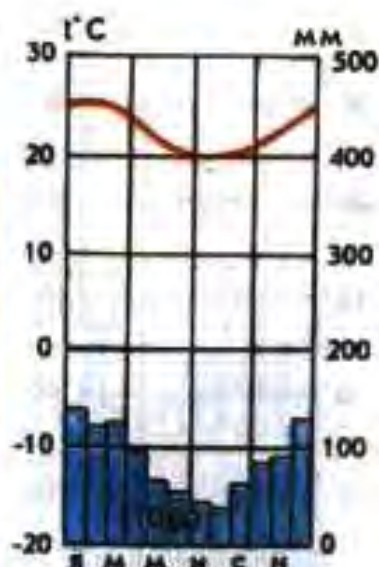
Амрикои Ҷанубӣ нисбат ба иқлими Африко мухталифтар аст (*Барои ҷӣ*).

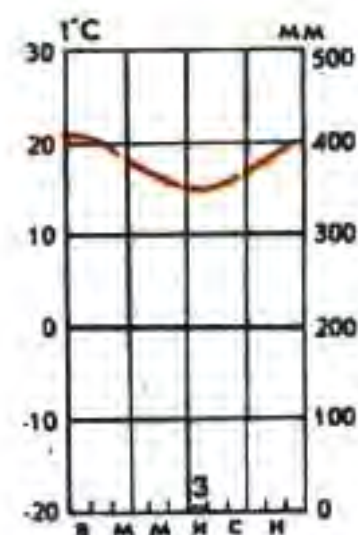
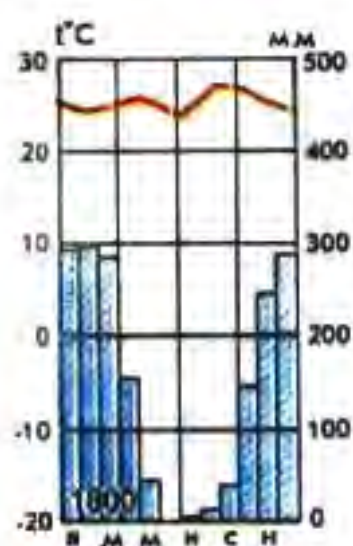
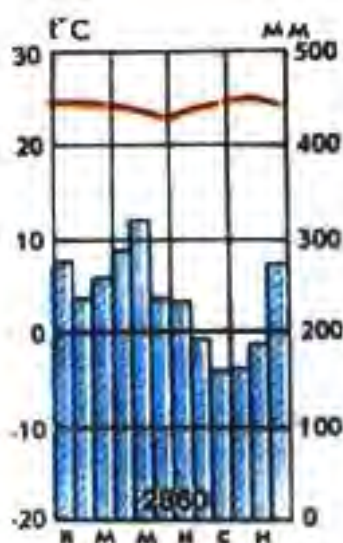
1. Амрикои Ҷанубӣ дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷой гирифтааст? 2. Маҷмаи географии минтақаи истиқвоиро муайян кунед. Аз рӯйи харитаҳои иқлимӣ, атлас иқлими ин минтақаро тасвир кунед, бо маълумоти иқлими Африко муқоиса намоед; онд ба монандӣ ва тафовути онҳо ҳуҷҷа бароред, сабабхоро номбар кунед. 3. Нишон диҳед, ки дар иқлими кадом қисмҳои материк ду мавсим — сернам бо борони сели фаровон ва хушк, хуб зоҳир шудааст. Чунин иқлим ҷӣ ном дорад? Барои ҷӣ дар ин минтақа ивазшавии мавсим рӯй медеҳад? Дар паҳнкуҳи Гвиана кай бориш мешавад? Дар паҳнкуҳи Бразилия-ҷӣ? Барои ҷӣ?

Фаровонии гармию рутубат дар қисми ҷиёди Амрикои Ҷанубӣ барои тамоми сол на-шъунамо кардани рустаниҳо шароити мусоид муҳайё месозад. Дар материк тамоми ҳелҳои зироати тропикиро парвариш карда, сола якчанд бор ҳосил рӯёндан мумкин аст:

Дар ҷануби материк дар минтақаи мӯътадил иқлим махсусан фарқи ҷиёд дорад. Дар соҳили ғарбӣ иқлими баҳрии мӯътадил аст. Зимистон нисбатан гарм, ҳарорат $+4$, $+6^{\circ}\text{C}$, ҳаво абруоку сершамол ва тобистон рутубатноку салқин буда, паиҳам борон меборад. Ҳарорати ҳаво $+8$, $+10^{\circ}\text{C}$ мешавад. Дар қисми шарқии минтақа иқлими мӯътадили континентӣ бо зимистони салқину камбарф ва тобистони хушки гарм мушоҳида мегардад. Тобистон дар ин ҷо бӯрони барфӣ мешавад, ки он таъсири насими укёнуси Атлантика аст. Минтақаи баландкӯҳи Анд хеле гуногун аст. Хусусияти асосии он хангоми аз домана ба сӯи қуллаҳо ва аз шимол ба ҷануб ҳаракат карда, тағйир ёфтани иқлим мебошад.

Расми 42. Диаграммаи минтақаҳои иқлимӣ. Амрикои Ҷанубӣ

Расми 43. Диаграммаи минтақаҳои иқлимии Амрикои Чанубӣ

Дар минтақаи поёни Анд дар наздикии хати истииво дар нишебиҳои шарқӣ ва ғарбӣ иқлим истиивоӣ буда, дар қуллаҳои кӯҳ барфу пирях ҳобидааст. Иқлим дар минтақаи тропикӣ дар паҳнкӯҳҳои марказии Анд қаҳратун буда, ҳаво ниҳоят тоза ва хушк аст. Бориш тобистон, асосан ба шакли барф мебарад, вале он хеле кам аст. Дар ин ҷо баландкӯҳҳои аз ҳама хушкӯ бесамар ҷой гирифтаанд. Ҳавои хунок, нурҳои сӯзони Офтоб, шамоли тундбод-нишонаҳои хоси обу ҳавоест, ки дар ин ҷо тӯли шабонарӯз чандин бор якбора тағйир меёбад. Инсон дар чунин баландкӯҳ ба душворӣ тоқат мекунад.

Дар минтақаи субтропикӣ ва муътадили Анд миқдори бориш меафзояд, тафовути мавсимии ҳарорати ҳаво равшан аст.

§37. Обҳои дохилӣ

Амрикои Чанубӣ материко аз об фаровонтарини сайёраи мо аст, ки сабаби он миқдори зиёди бориш мебошад. Дар ин ҷо на танҳо дарёҳои калони материк, балки дарён калони тамоми рӯи Замин — Амазонка ҷорӣ мешаванд.

Амазонка — пуробтарин дарёи ҷаҳон аст. Дарозии 6437 км мебошад. Сарчашмаи он дар наздикии укёнуси Ором воқеъ аст. Масоҳати ҳавзаи дарё 7 млн. км² буда, қариб ба андозаи Австралия баробар аст. Дар фаслҳои гуногуни сол дар шохобҳои шимолӣ ва чанубии дарё обхезӣ мешавад. (Барои чӣ?) Ин каму зиёдшавии сатҳи оби Амазонкаро андаке бартараф мекунад, аз ҳамин сабаб вай тамоми сол сероб аст. Дар давраи обхезӣ, ки моҳҳои зиёд тӯл мекашад, дарё масоҳати фарохро паҳш карда, ботлоқҳои касногузар ҳосил мекунад.

Бари Амазонка дар чараёни миёна 5 км. ва дар поёнобаш -80 км. аст, бинобар ин сохили мукобилро ба чапм дидан гайриммкон аст. Резишгоҳи Амазонкаро аз таҳшинҳо мадду чазри баҳрие, ки дар дарё аз масофаи 1400 км (аз резишгоҳ) аён аст, тоза мекунад. Оби дойкаи зардчатоби дарё дар укёнус дар масофаи 320 км аз сохил намоён аст.

Оби Амазонка пур аз гиёҳу чонварон аст. Дар халиҷҳои хурди ором ва шохобҳои он савсани сафеди виктория-регия бо баргҳои шиновари гафеиаш то 2 м месабзад. Онҳо то 50 кг борро бардошта метавонанд. Дар он пирхӯрҳои калон-делфинҳо сукунат доранд. Дар Амазонка ва шохобҳои он то 2000 намудҳои моҳӣ, аз ҷумла скифирангус, ки фақат дар Амазонка ва дар дарёи Вахши Тоҷикистон дида мешавад, моҳии даррандан пираня, тимсоҳи дарозиаш то 5 м зидагӣ мекунад. Моҳҳои сайдшаванда бисёранд, ки дар байни онҳо пирарука то 4 м дароз мешавад. Амазонка аз резишгоҳ то масофаи 4300 км киштигард аст ва қариб 500 шохоб дорад.

Пираня ва *Оришоко* бар хилофи Амазонка режими мавсимӣ доранд. Баробари фаро расидани ҳавои сернами истивой ва мавсими боронҳо дарёҳо обҳез шуда, мавзёҳои ҳамвори атрофро пахш карда, онҳоро ба ботлоқҳои фароз табдил медиҳанд. Дар давраи бебориш дарёҳо ниҳоят камоб мешаванд.

Дарёҳое, ки аз кӯҳҳои Анд, паҳикӯҳҳои Гвиана ва Бразилия ҷорӣ мешаванд, бисёр остонаву шаршара доранд. Дар яке аз шохобҳои Парана шаршараи *Игуасу* махсусан машҳур аст. Шавшуви он аз масофаи 20-25 км-шунда мешавад. Дарё ба 300 фавраку чараён ҷудо шуда, аз байни ҷазираҳои харсангӣ ҷорӣ мешавад. Ин яке аз зеботарин шаршараҳои рӯи Замин аст. Дар яке аз шохобҳои *Оришоко*, ки аз паҳнкӯҳи Гвиана ҷорӣ мешавад, шаршараи баландтарини ҷаҳон — *Анхел* (баландиаш 1054 м) воқеъ аст. Шаршараро соли 1935 шаҳрванди венесуэла Анхел ба воситаи тайёра кашф кард.

Дар материк кӯлҳои калон каманд. Кӯли калонтарин *Марикайбо* (масоҳаташ 16,3 км², дарозиаш 220 км) дар шимол воқеъ аст ва бо шохоби тангбар бо халиҷи баҳри Кариб пайваست мебошад. Дар Анди Марказӣ кӯли *Титикака* (масоҳаташ 8300 км², баландиаш 3812 м ва чуқуриаш 304 м) ҷой гирифтааст. Вай калонтарин кӯли баландкӯҳи ҷаҳон аст.

Обҳои сатҳи Амрикои Ҷанубӣ дар ҳаёти аҳолии роли калон мебозанд. Дарёҳои ҳамвориҳои паст киштигард мебошанд. Дар

Навдаи дарахти какао

Навдаи дарахти хина

Чойи парагвай

дарёҳои тезчараён иншоотҳои барқӣ сохта шудаанд.

Супориш. 1. Кадом хусусиятҳои обҳои дохилии материк ба релеф ва кадомашон ба иқлим вобастаанд? 2. Кори амалиро иҷро кунед: монандӣ ва тафовути дарёҳои Амазонка ва Конго (Заир) ё Ориноко ва Замбезиро муайян кунед (*ниг. ба Илова*). 3. Иқлими материк ҳангоми ҳаракат аз шимол ба ҷануб, аз шарқ ба ғарб чӣ тавр тағйир меёбад?

§38. Зонаҳои табиӣ

Олами органикӣ. Баъд аз тақсим шудани Гондвана ба материкҳои алоҳида Амрикои Ҷанубӣ муддати дароз аз қитъаҳои дигар ҷудо буд. Аз ҳамин сабаб дар ин ҷо намудҳои наботот ва ҳайвоноте пайдо шуданд, ки танҳо ба Амрикои Ҷанубӣ хос мебошанд. Дар баробари рустаниҳое, ки дар Африко ва Австралия месабзанд, масалан, назл, ақокиё, дарахти кӯзатана, дар Амрикои Ҷанубӣ намудҳои ба худ хос — дарахтони каучукдори гевия, дарахти какао, дарахти хина, ки аз пӯстлохи он дору ҳосил мекунанд, мавҷуданд. Амрикои Ҷанубӣ ватани бисёр рустаниҳои дастпарвар низ мебошад.

Олами ҳайвоноти он ҳам бо худ хос аст. Баъзе ҳайвонот (мӯрчахӯр, зирехпӯш, пума) қариб дар тамоми зонаҳои табиии материк вомехӯранд.

1. Аз рӯи харита муайян кунед, ки дар материк кадом минтақаҳои табиӣ мавҷуданд? Қадоме аз онҳо масоҳати зиёдтаринро ишғол кардаанд? Барои чӣ? 2. Аз рӯи харитаҳо маҷмаи минтақаҳои табиии Африко ва Амрикои Ҷанубиро муқоиса кунед, оид ба монандӣ ва тафовути онҳо ҳулоса бароред.

Зонаи бешаҳои истивой. Ин зона ҳам мисли Африко дар ҳарду тарафи ҳатти истиво ҷой гирифтааст. Онро дар Амрикои Ҷанубӣ селва меноманд, ки тарҷумааш аз португалӣ “беша” аст. Ин минтақа нисбат ба Африко дар материк масоҳати хеле калонро ишғол кардааст. Селва нисбат ба бешаҳои Африко серрутубат буда, намуди зиёди рустаниву ҳайвонот дорад. Дар ин ҷо дарахтон, монанди сейба (кадаш 80 м мешавад), намудҳои мухталифи нахл, дарахти харбуза, какао, гевия мерӯянд. Рустаниҳои калони бешаро лианаҳо печондаанд. Дар дарахтон сахлаб (орхидея) бисёрранд, ки гулҳои зебо доранд. Бисёр рустаниҳо на танҳо ҷӯби пуркимат, балки мева, шарбат, инчунин барои истифода дар техника ва тиб пӯст медиҳанд.

Ҳоки зери беша сурхи зардҷатоби ферраллитӣ буда, онҳо чун дар бешаҳои Африко ҳосил мешаванд.

Селва олами ҳайвоноти ба худ хос дорад. Дар ин ҷо ҳайвоноте сукунат доранд, ки барои ҳаёт дар болои дарахтон мутобиқ шудаанд: маймунҳои думгиро, кохилак (ленивес). Ҳатто қурбоққа ва калтакалос дар болои дарахт зиндагӣ мекунанд. Дар наздикии дарёҳо ва маҳалҳои ботлоқ ҳайвонҳои сумдор-тапир ва ҳайвонҳои хояндаи калонтарини рӯи Замин ҳуқобӣ-капибараи вазнаш то 50 кг зиндагӣ мекунанд. Ҳайвонҳои дарранда каманд, дар байни онҳо юзи ало аз ҳама машҳур аст. Зонаи мазкур аз парранда ҳам бой аст. Масалан, колибри майдаяк, ки шарбати гулҳоро меҳӯрад, тӯтӣ, тукан. Парвона, гамбуск ва ҳашароти дигар низ хоси ин минтақа аст. Дар қабати поёни беша ва таркиби хок мурчаҳо сукунат до-

Мурчаҳӯри калон

Кондор

Маймуни думгиро

ранд, ки бисёри онҳо тарзи зиндагии даррандавор мегузаронанд. Баъзе мӯрчаҳо 3 см қад доранд.

Саваннаҳои Амрикои Ҷанубӣ ҳам монанди бешаҳои истивӣ аз саваннаҳои Африко фарқ мекунад. Онҳо чи дар ҳамвориҳои паст ва чи дар паҳнкӯҳҳо дар минтақаҳои иқлимии субистивӣ ҷой гирифтаанд. Дар саваннаҳои ноҳияҳои ҷанубӣ дарахт камтар аст. Саваннаҳои ноҳияҳои марказии паҳнкӯҳи Бразилия камборишанд ва дар ин ҷо дарахтони қадпаست ва кактусҳои дарахтшакл бештаранд.

Олами ҳайвоноти саваннаҳои Амрикои Ҷанубӣ нисбат ба саваннаҳои Африко кам аст. Дар ин ҷо гавазҳои майда, ҳуки ёбӣ-пекар, зирехлӯш — ширхӯре, ки аз сипарчаҳои шохин зирех дорад, мӯрчахӯр, аз паррандагон — шутурмурғи нанду маскунад.

Дар ҷануби саваннаҳо даштҳои субтропикӣ паҳн шудаанд, ки дар Амрикои Ҷанубӣ пампа меноманд ва тарҷумааш аз забони хиндӣ “масоҳати бе набототи дарахтӣ”-ро дорад. Дар шароити иқлимӣ субтропикӣ дар даштҳо ҳоки ҳосилхези сурхи ферралитӣ ҳосил шудааст. Набототи дашт алафҳо мебошанд, ки дар байни онҳо чағаз, арзани худрӯй ва гайра афзалият доранд. Дар пампа ҳайвоноти зудҳаракат: гавазни пампа, гурбаи пампа, якчанд намуди лама — ҳайвони сумдори шутурмонанд, паррандаҳо — шутурмурғи нанду парвариш меёбанд.

Дар ҷануби материк дар шароити иқлимӣ мӯътадили камбориш зонаи нимбиёбон ҳосил шудааст. Ин кишвари қаҳратуни материкро (пуштакӯҳ) П а т а г о н и я меноманд. Ҳокҳои ҳокистарранги камҳосилу камнаботот хусусияти ҳоси ин зона аст. Чимтоли

Расми 44. Коҳилак тамоми умрашро дар шохи дарахт мегузаронад

Расми 45. Дар саваннаи паҳнкӯҳи Бразилия

хӯшадор ва буттаҳои хордор дар ин ҷо паттазори зичро ба вучуд овардаанд. Дар биёбонҳо ҳам монанди даштҳои дар шимол воқеъбуда хояндаҳо ва ҳайвоноти заминков зиндагӣ мекунанд. Дар байни онҳо вискача, нутрия, зирехпушҳои майда, ки хангоми хатар ба замин пинҳон мешаванд, маълуманд.

Хок, наботот ва ҳайвоноти материк сарвати муҳими табиӣ мебошанд. Бисёр намуди рустани, хоки хосилхез, ламаи хонагӣ ва ваҳшӣ, ҳайвоноти муинадор аҳамияти калони хочагӣ доранд. Дар дарёҳо ва обҳои назди соҳили укёнусҳо моҳӣ бисёр аст.

Минтақавияти баландӣ дар кӯҳҳои Анд. Шумо дар вақти омӯзиши материкҳо бо чунин кӯҳи баланд ба мисли Анд вонахӯрдед. Бинобарон мо шуморо хангоми омӯзиши ин мавзӯ бо табиати кӯҳ шинос мекунем. Ба хотир оред:

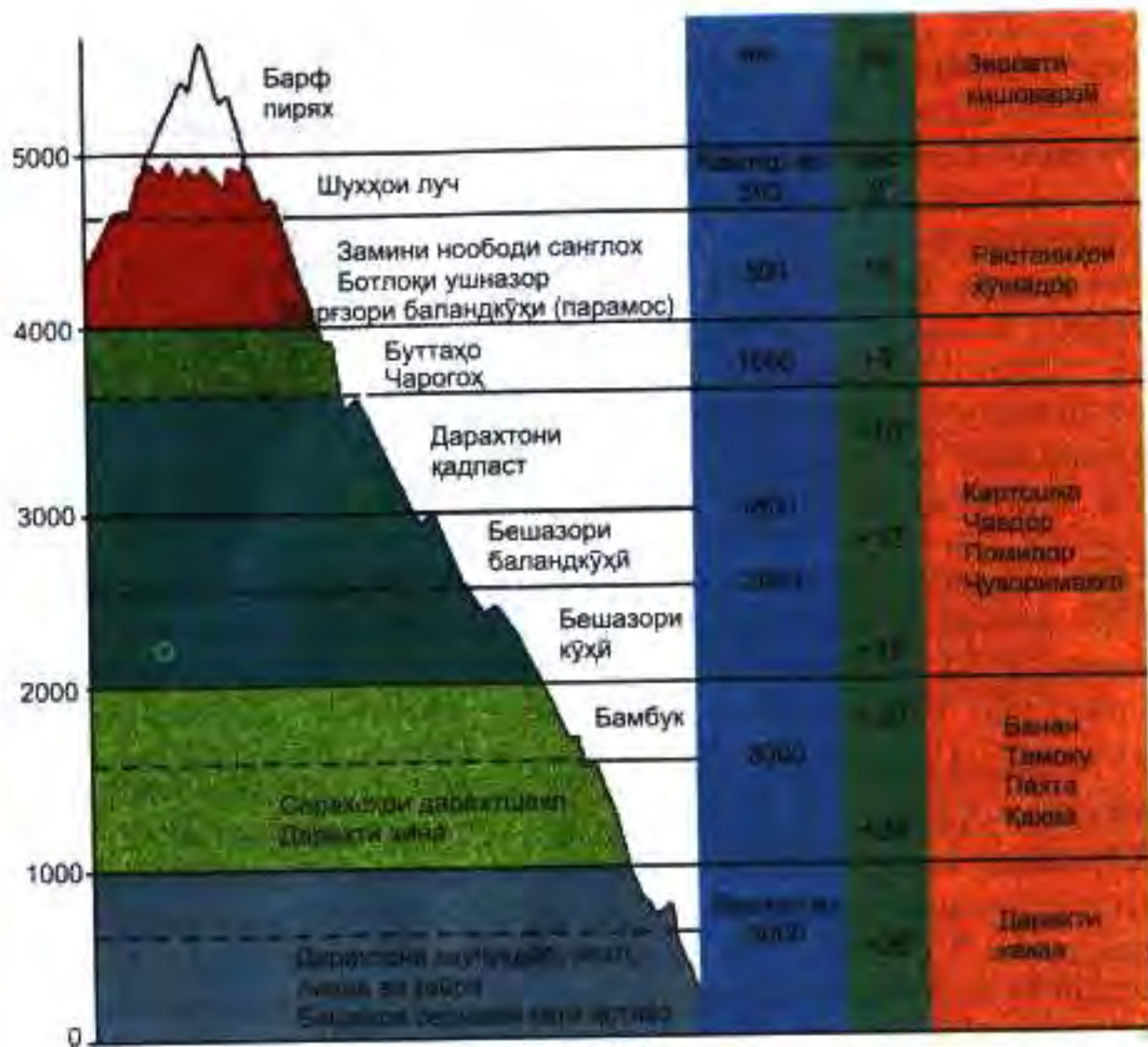
1. Чиро минтақавияти баландӣ меноманд? Он ба чӣ вобаста аст? 2. Кадом қисмҳои табиат хангоми аз доманаи кӯҳҳо ба қуллаи кӯҳҳо баромадан бараъло иваз мешаванд? 3. Кӯҳҳои Анд дар кадом минтақаҳои иқлимӣ паҳн шудаанд?

Қитъаҳои кӯҳҳои Анд, ки дар арзҳои мухталиф воқеанд, бо миқдори бориш ва таркиби минтақаҳои баландӣ фарқ мекунанд. Ҳар қадар қаторкӯҳҳои Анд баланд ва ба хати истиво наздик чой гирифта бошанд, хангоми аз домана ба қуллаҳо баромадан ҳамон қадар бештар минтақаҳои табиӣ мушоҳида мешаванд. Чунончи, доманаи кӯҳҳои Андро дар наздикии хати истиво қабати зичи бешаҳои истивойӣ пӯшондаанд, ки аз бешаҳои Амазонка кам фарқ доранд. (ниг. ба расми 48). Хангоми боло баромадан намуди рустаниҳо кам шуда, қадпаст мешаванд. Бешаҳои истивоиро минтақаи бешаҳои кӯҳӣ ва боз ҳам баландтар, бешаҳои баландкӯҳӣ иваз мекунанд. Баъд ба чои беша марғзори кӯҳӣ ба чашм мерасад. Ин марғзори баландкӯҳро парамос меноманд. Онҳоро чимтоли хӯшадор, рустаниҳои дарахтшакли гулашон тибитдор пӯшондаанд. Дар минтақаи болои кӯҳҳо барфу пиряхҳо хобидаанд.

Дар минтақаи иқлими субтропикӣ дар доманаи кӯҳҳо нимбиёбонҳо воқеанд, ки болотар ба минтақаи бешаю буттаҳои ҳамешасабзи дуруштбарг табдил меёбанд. Боз ҳам болотар аз бешаҳои баргрёз иборат буда, дарахтони олаши ҷанубӣ месабзанд. Аз онҳо болотар кӯҳҳоро марғзори алпӣ фаро гирифтааст.

Дар паҳнкӯҳҳои Анди Марказӣ, ки қаторкӯҳҳо аз таъсири укёнусҳо ҷудо кардаанд, даштҳои хушки кӯҳӣ ва нимбиёбонҳои чой гирифтаанд. Аз рӯйи расми 46 вобастагии ивазшавии зонаҳои

Расми 46.

Минтақавияти баландӣ дар кӯҳҳои Анд, дар арзи наздикии хати истиво

табииро ба баландии кӯҳҳо, тағйирёбии ҳарорати ҳаво ва бориш муайян кунед.

Дар байни ҳайвоноте, ки дар Анд сукунат доранд, намудҳои хеле қадима мавҷуданд. Чунончи, хирси айнақдор. Дар баъзе ҷойҳо ламаҳои ёбӣ боқӣ мондаанд. Дар камари кӯҳҳо калонтарин паррандаи ҷангалдори рӯи Замин — кондор, ки дарозии ҳарду болаш то 3 м мерасад, лона мемонад.

Бо таъсири инсон тағйир ёфтани табиат. Таъсири инсон ба табиат дар Амрикои Ҷанубӣ ҳанӯз вақте ки аҳолии таҳҷой бо деҳқонӣ машғул гардида, бо ин мақсад китъаҳои бешаро месӯзонд, оғоз ёфта буд. Аммо ин тағйирот нисбат ба он дигаргуние, ки баробари ба материк омадани аврупоиён ба амал омад, он қадар ҳам зиёд набуд. Аз асри XVI истифодаи бонизоми сарватҳои табиӣ оғоз ёфт. Шудгори замин, буридани ҷангал, ҷорводории ҷарогоҳӣ, пайдо шудани рустаниҳои нав, ки аз материкҳои дигар оварда шу-

данд, боиси ба куллі дигар шудани табиати ин сарзамин гардид. Масалан, қисми зиёди пампа шудгор шудааст ё барои чарои чорво истифода мешавад. Чарогохро алафҳои бегона зер карда, пампа манзараи аввалаашро гум кардааст. Бешаҳои пурқимати араукарий — дарахтони сӯзанбарг, ки дар шарқи паҳнкӯхи Бразилия месабзанд, зери хатари комилан нобудшавӣ мебошанд. Дарахтони олаши ҷанубӣ, ки дар ҷануби ғарбии материк месабзанд, нобуд карда мешаванд.

Дар солҳои охир ба табиат таъсири номусоиди партовҳои корхонаҳои саноати меафзояд. Ифлосшавии табиат боз аз он афзунтар мегардад, ки сармоядорони хориҷӣ истехсолоти “ифлос”-ро, ки партовҳои бисёр доранду табиатро захролуд мекунанд, аз мамлакатҳои ҷанубӣ ба Амрико Ҷанубӣ мекушонанд.

Дар материк маҷмӯҳои антропогении бисёр барпо гардидаанд. Миқдори аз ҳама зиёди онҳо барои пампа, саваннаҳои паҳнкӯхи Бразилия, кӯхсорҳои дохилии Анд ҳос аст. Чунончи, дар ҷои бешаҳои тропикӣ ва саваннаҳои майдонҳои васеи ниҳили қаҳва ба вучуд омадааст, ки онро аз Африқо овардаанд.

Дар пампа заминҳои нопадоканори гандум ва ҷуворимаққа, кӯра (молхона) барои чарондани чорво пайдо шудаанд.

Расми 47. Ламаҳо дар паҳнкӯхи Анди Марказӣ

Махсусан бешаҳои Амазония босуръат нобуд карда мешаванд. Сохтмони роҳи саросари Амазония (5000км) ба селва роҳ кушод. Бешаҳои Амазонияро “шуши сайёра” меноманд, зеро онҳо сеяки оксигенро, ки ба атмосфераи Замин дохил мешавад, медиҳанд. Махз аз ҳамин сабаб, ҳифзи ин бешаҳо ба манфиати тамоми инсоният дахл мекунад.

Масъалаи муҳофизати табиати Амрикои Ҷанубӣ дар ибтидои асри XX ба миён омада буд. Аммо танҳо даҳсолаҳои охир дар баъзе мамлакатҳо рӯйхати ҳайвонҳои тартиб дода шуданд, ки барои муҳофизати онҳо чораҳои фаврӣ қабул кардан зарур буд. Ҳоло ба Китоби сурх садҳо намуди ширхӯрҳо ва паррандагон дохил карда шудаанд. Масоҳати қитъаҳои ҳифзшавандаи табиат дар тамоми материк танҳо қариб 1%-и ҳудудро ташкил медиҳад. Бисёр мамлакатҳо гулбоғҳои миллӣ ва мамнӯъгоҳҳо барпо мекунанд, ки дар айни замон марказҳои туризму (саёҳат) тадқиқотҳои илмӣ ҳам мебошанд (*ниг. ба харитаи атлас*).

Супориш. 1. Хусусияти хоси олами органикии Амрикои Ҷанубӣ аз чӣ иборат аст? Сабаби он чист? 2. Монандӣ ва тафовути зонаҳои табиии Амрикои Ҷанубӣ ва Африқо аз чӣ иборат аст? Сабабҳои тафовутро нишон диҳед. 3. Намояндагони хоси олами ҳайвоноти Амрикои Ҷанубиро номбар кунед. Аз рӯйи харитаи атлас “Паҳншавии олами ҳайвонот”-ро муайян кунед, ки боз кадом ҳайвоноте, ки дар матн ном бурда нашудаанд, дар материк сукунат доранд. 4. Ба селва, саванна ё пампа саёҳати ҳаёлий кунед ва ба шакли рӯзнома, исбот, хотира ҳикоят тайёр кунед (минтақаи саёҳат ва шакли ҳикояро ҳам худ интихоб кунед).

АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲО

§39. Аҳоли

Тахмин мекунанд, ки қариб 15-17 ҳазор сол аз ин муқаддам дар қитъаи Ҳиндуҳо пайдо шудаанд. Аҷдоди онҳо аз шимолу шарқи Осиё ба Амрикои Шимолӣ омада, аз он ҷо ба Амрикои Ҷанубӣ гузаштаанд. Дар Амрикои Марказӣ ва Ҷанубӣ пеш аз Колумб аввалин ҷамъиятҳои синфии халқҳои Ҳинду: майя, чибчаҳо ва инкҳо ташаккул ёфтаанд.

Дар ибтидои асри XV, пеш аз забт гардидани Амрикои Ҷанубӣ аз тарафи аврупоиён аксарияти халқҳои Ҳинду дар соҳти кавму қабилагӣ зиндаги мекарданд. Танҳо дар Анд давлати қадими инкҳо хоҷагӣ ва маданияти тараккикарда доштанд. Харобаҳои ибодат-

хонаю касрҳои бохашамати инкҳо, шабакаи роҳҳо, кубурҳои об, каналҳои обёрӣ то ҳол мардумро ба ҳайрат меоварад.

Тадқиқоти олимон исбот кард, ки халқҳои хинду на танҳо дар кӯҳҳо, балки дар ҳамвориҳо низ ба деҳқонӣ машғул мешуданд, сарбандҳо месохтанд, ботолокхоро мекушконидаанд. Ҳиндуҳо аввалин шуда ба парвариши чуворимақка, картошка, финдуқӣ заминӣ шурӯъ намуданд, ки ҳоло онҳоро дар бисёр мамлакатҳои ҷаҳон парвариш мекунанд.

Забт гардидани Амрикои Ҷанубӣ аз тарафи аврупоиён ба аҳолии таҷҷоии он бадбахтии бешумор овард. Давлати Инкҳо талаву тороч гардид. Ҳиндуҳои ноҳияҳои назди Атлантика гулом гардонида ва қисман қир карда шуданд. Кам шудани миқдори хиндуҳо аврупоиёнро маҷбур сохт, ки қувваи қорӣ ҷустуҷӯ намоянд. Барои қор дар киштзорҳо аз Африқо кашондани ҳабашҳо — гуломон оғоз гардид.

Ҳоло дар Амрикои Ҷанубӣ намояндагони се наҷоди қалони инсоният зиндагӣ мекунанд. (*Ин наҷодҳоро номбар кунед*). Дар натиҷаи бо ҳам омехташавии аҳолии бегона (аврупоӣҳо) ва ҳабашҳо бо халқҳои таҷҷоӣ ҳайати аҳолии ниҳоят мураккаб шудааст. Насли аз ниқохи аврупоӣ ва хинду ба вуҷуд омадаро м е т и с меноманд. Онҳо ҳоло қисми асосии аҳолии бисёр мамлакатҳои Андро ташиқил медиҳанд. Насли ниқохи аврупоӣ ва ҳабашҳоро м у л а т ва аз хиндую ҳабашро с а м б о меноманд. Ҳабашҳо ва мулатҳо асосан дар шарқи материк зинадагӣ мекунанд.

Ақсарияти аҳолии Амрикои Ҷанубӣ бо забони испанӣ, дар Бразилия-ба забони португалӣ ва хиндуҳо бо зиёда аз сад забон ҳарф мезананд.

Дар Амрикои Ҷанубӣ бештар аз 280 млн. нафар одам зиндагӣ мекунад. (*Бо аҳолии Африқо ва Австралия муқоиса кунед*). Аҳолии дар мавзӯҳои материк ниҳоят нобаробар тақсим шудааст. Ақсарияти аҳолии дар соҳили уқёнусҳо зиндагӣ мекунанд. Зичии зиёди аҳолии дар паҳнкӯҳҳои марказии Анд мушоҳида мешавад. (*Шарҳ диҳед, барои чӣ?*) Ноҳияҳои фароҳи дохили материк қамаҳолианд ва баъзе мавзӯҳои бешан истивонӣ қариб беодаманд.

Давлатҳо. Дар ҳудуди Амрикои Ҷанубӣ ба монанди Африқо давлатҳо на чандон зиёданд. Сарҳади ҳозираи мамлакатҳои материк дар ибтидои асри XIX, дар муборизаи халқҳо барои истиклолият бар зидди мустамликадорони испанию португалӣ арзи вуҷуд кардааст.

Қариб тамоми мамлакатҳои Амрикои Ҷанубӣ, гайр аз ду мамлакат, ба укёнус баромадгоҳ доранд. Давлтаҳои аз ҷиҳати масоҳат аз ҳама калон дар шарқи материк ҷой гирифтаанд. Инҳо — *Бразилия, Аргентина, Венесуэла, Колумбия, Эквадор, Перу, Боливия* ва *Чили* гурӯҳи мамлакатҳои Андро ташкил медиҳанд. Дар ҳудуди Амрикои Ҷанубӣ мамлакатҳои зерин: *Гайана, Парагвай, Суринам, Уругвай* ва гайра ҷой гирифтаанд (*Аз харита онҳоро ёбед*).

Супориш. 1. Пайдоиши халқҳои ҳозираи Амрикои Ҷанубӣ чӣ тавр сурат гирифтааст. 2. Чаро дар ғарби материк дар Анд зичии аҳолии зиёд аст, дар кӯҳҳо одатан аҳолии камшумор аст? 3. Мамлакатҳои Амрикои Ҷанубиро аз рӯйи кадом нишонаҳо ба гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст? 4. Сарватҳои табиии Бразилияро номбар кунед. Муайян кунед, ки қисми асосии аҳолии мамлакат дар кучо зиндагӣ мекунанд. Аҳолии дар ин ҷо бо чӣ шугл дорад?

АНТАРКТИДА

Антарктида — аз ҷиҳати табиати худ материки ягона ва ғайриоддӣ аст. Тадқиқотчиёни кутб онро материки яхин, соқит, биёбонӣ, пурасрор ва сафед номидаанд. Антарктидаро зимистон торикии шаби кутбӣ фаро мегирад ва тобистон Офтоб ба паси уфук фуру нарафта, дар соатҳои нисфишаб биёбони яхиро равшан мекунад. Дар кутби Ҷанубӣ соле танҳо як маротиба гулуъ ва гурубӣ Офтобро тамошо кардан мумкин аст. Ин материк аз ҳама баланд ва хунук аст. Дар ин ҷо бодҳои сахттарини рӯи Замин мевазанд. Антарктида аҳолии доимӣ надорад. Дар яхҳои материк 80%-и оби ширини сайёра мавҷуд аст. Кашф ва таҳқиқи материк ба худ таърихи хос дорад.

§40. Мавқеи географӣ

Қариб тамоми материк дар ҳудуди доираи кутби Ҷанубӣ ҷой гирифтааст. Антарктида аз материкҳои дигар бо фазои азими укёнус ҷудо шудааст. Мавқеи материк дар ноҳияи кутб боиси ҳосил шудани қабати ғафсии ях гардид, ки ғафсии миёнаи он қариб 2000 м аст. Антарктида аз ҳисоби ғафсии ях материки баландтарини Замин мебошад. Ба туфайли мавқеи географӣ ва зирехи яхӣ Антарктида кутби хунуктарини ҷаҳон ба ҳисоб меравад.

Табиати Антарктида бо табиати қисмҳои ҷанубии укёнусҳои Ором, Атлантика ва Ҳинд марбут аст ва яққоя бо онҳо ҷузъи томо ташкил медиҳад. Масоҳати қалон, бахрҳои на он қадар бузурги ба дохили хушкӣ даромадаро пирахҳои шелфӣ пӯшондаанд. Ин пирахҳо давоми сипари яхӣи материкӣ мебошанд.

Антарктика ноҳияи кутбии ҷанубиест, ки Антарктида ва ҷазираҳои ба он ҳамшафат ва қисмҳои ҷанубии укёнусҳоро тақрибан то 50-60° а.ҷ. дар бар мегирад.

Номи “Антарктика” аз калимаи юнонии “анти”-муқобил пайдо шудааст, яъне дар муқобили ноҳияи кутби шимолии қураи Замин — Арктика воқеъ аст.

1. Аз расми 2-и китоби дарсӣ истифода бурда, масоҳати Антарктидаро нишон диҳед. Онро бо андозаи материкҳои дигар муқоиса кунед. 2. Қадом материкҳо ба Антарктида наздиканд, қадомашон дур? 3. Дар харитаи контури кутби Ҷанубӣ, доираи кутби Ҷанубӣ, меридиани ҷанубиро нишона кунед, номи укёнусҳоро, ки соҳилҳои Антарктидаро иҳота кардаанд, навишед. 4. Хусусиятҳои қисми ҷанубии укёнусҳое, ки соҳилҳои Антарктидаро иҳота кардаанд, номбар кунед.

Ф. Ф. Беллинсгаузен
(1778-1852)

М. П. Лазарев
(1788-1851)

Раул Амундсен
(1872-1928)

Кашфиёт ва тадқиқотҳои аввалин.

Антарктидаро аз материкҳои дигар хеле дертар кашф кардаанд. Ханӯз олимони қадим андешаи дар арзҳои баландии нимкураи Ҷанубӣ вуҷуд доштани материкро баён мекарданд. Вале масъалаи вуҷуд доштани материкӣ шашум қомилан хеле дертар муайян гардид. Дар нимаи дуюми асри XVIII ба ҷустуҷӯи материкӣ Ҷанубӣ аз Англия экспедисия равои шуд, ки ба он баҳрнаварди машҳури англис *Ҷеймс Кук* сарварӣ мекард.

Ҷеймс Кук якҷанд бор аз доираи Қутби Ҷанубӣ гузашт, аммо аз байни яхҳо ба материк гузашта натавоноист. Ӯ ба хулосае омад, ки "заминҳое, ки дар ҷануб воқеъ шудаанд, ҳеҷ гоҳ тадқиқ карда нахоҳад шуд... ин кишварро табиат ба сармои абадӣ маҳкум кардааст". Натиҷаҳои экспедисияи Ҷ. Кук хоҳиши сафарҳои хатарнокро дар ҷустуҷӯи материк мӯддати дароз дилхунук кард.

Танҳо соли 1819 аввалин экспедисияи антарктикии русҳо дар киштиҳои «Восток» ва «Мирный» таҳти фармондеҳии *Фаддея Фадеевич Беллинсгаузен* ва *Михаил Петрович Лазарев* ташкил карда шуд, ки аз атрофи материкӣ номаълум гузашт, ба соҳилҳои он хеле наздик омада, бисёр ҷазираҳоро кашф кард. Соли 1820 экспедиция аввалин бор ба соҳилҳои Антарктида расид ва ин соли кашфи Антарктида шуморида мешавад. Ин кашфиёт ба омӯзиши муттасили минтақаи соҳилии китъаи Ҷанубӣ ибтидо гузошт.

14 декабри соли 1911 шаҳрванди Норвегия *Раул Амундсен* ва баъди як моҳи он, яъне 18 январи соли 1912 олимони англис

Роберт Скотт ба Қутби Чанубӣ расиданд. Ин кашфиёти бузургтарини географӣ буд.

Олимони онд ба ноҳияҳои дохилии материк маълумоти аввалин гирифтанд. Аммо онҳо ба осонӣ ба даст наомадаанд. Аъзои гурӯҳи Роберт Скотт дар бозгашт, то анбори хӯрок ва сӯзишворӣ, ки ҳамагӣ якчанд километр роҳ монда буд, нарасида ҳалок гардиданд.

Моҳи ноябри соли 1912 гурӯҳи наҷотдиҳанда хайма ва даруни он часадҳои яхбастаро пайдо карданд.

Тадқиқоти ҳозираи Антарктида. Дар нимаи аввали асри ХХ ИМА, Британияи Кабир, Австралия, Норвегия ва давлатҳои дигар оиди омӯختани Антарктида экспедисияҳои махсус ташкил карданд. Ҳар як мамлакат аз пай мақсади худ буд ва ба танҳои амал мекард. Тадқиқот асосан дар соҳилҳо анҷом дода мешуд, ноҳияҳои дохилии материк бошад, бояду шояд тадқиқ намешуданд.

Танҳо, вобаста ба гузаронидани Соли Байналхалқии Геофизикӣ (СБГ, солҳои 1957-1958) дувоздаҳ давлати ҷаҳон қарор доданд, ки материкро якҷоя омӯзанд ва мубодилаи ахбор намоянд. Дар ин қор собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ мақеаи асосиро ишғол кард. Экспедисия ба дараҷаи баланди илмӣ ва техникӣ ташкил карда шуд. Барои гузаронидани он таҷрибаи бон амалии омӯхтан ва аз худ кардани Арктика истифода гардид.

Бо вучуди он, ки Иттиҳоди Шӯравӣ марказҳои илмӣ ва таҷрибаи қор дар Антарктида надошт, тадқиқотчиёни шӯравӣ то огози СБГ часурона ба дохили материк ҳаракат карданд. Онҳо дар шароити душвори иқлимӣ дар муддати кӯтоҳ якчанд марказҳои илмӣ на танҳо дар соҳил (*Мирный, Пионерская, Восток* ва ғайра), балки дар қисмҳои дохилии душворсафари Антарктида, ки ба он ҷо ҳанӯз қадами инсон нарасида буд (*Қутби Дастиюрас*), низ барпо намуданд. Дар айни замон маркази асосӣ ва аз ҳама калон *Молодёжная* мебошад. Дар ин ҷо маркази аэрометеорологии Антарктика воқеъ аст. Мутахассисони шӯравӣ бештар аз сӣ сол дар қутби шимол бомуваффақият қор карда, маводи илмӣ зиёд ҷамъ оварданд, асарҳои бисёре навишта, аввалин атласи Шӯравии Антарктидаро тартиб доданд. Аз он оид ба тамоми қисматҳои табиати

А. Ф. Трешников
(1914-1991)

Антарктида маълумот пайдо кардан мумкин аст. Дар харитаи Антарктика садҳо номи тадқиқотчиёни рус ва шӯравӣ ҷовидонӣ гардонида шудаанд.

Антарктида аз материкҳои дигар на танҳо бо набудани аҳолии доимӣ, балки бо мавқеи ҳуқуқӣ низ фарқ мекунад. Вай ба ягон давлат тааллуқ надорад. Мувофиқи созишномаи байналхалқӣ дар ҳудуди он гузаронидани ҳар тадбири аҳамияти ҳарбӣ дошта, санҷиши силоҳ ва таркиши ядрой манъ аст. Муҳофизати табиати Антарктида бо ҳукми қонун мустаҳкам карда шудааст.

Бинобар ин, Антарктидаро қитъаи илм ва сулҳ меноманд. Ба туфайли ҳамкориҳои босамари байналхалқӣ ва ҷидду ҷаҳди олимони бисёр асрори Антарктида ошкор гардидааст.

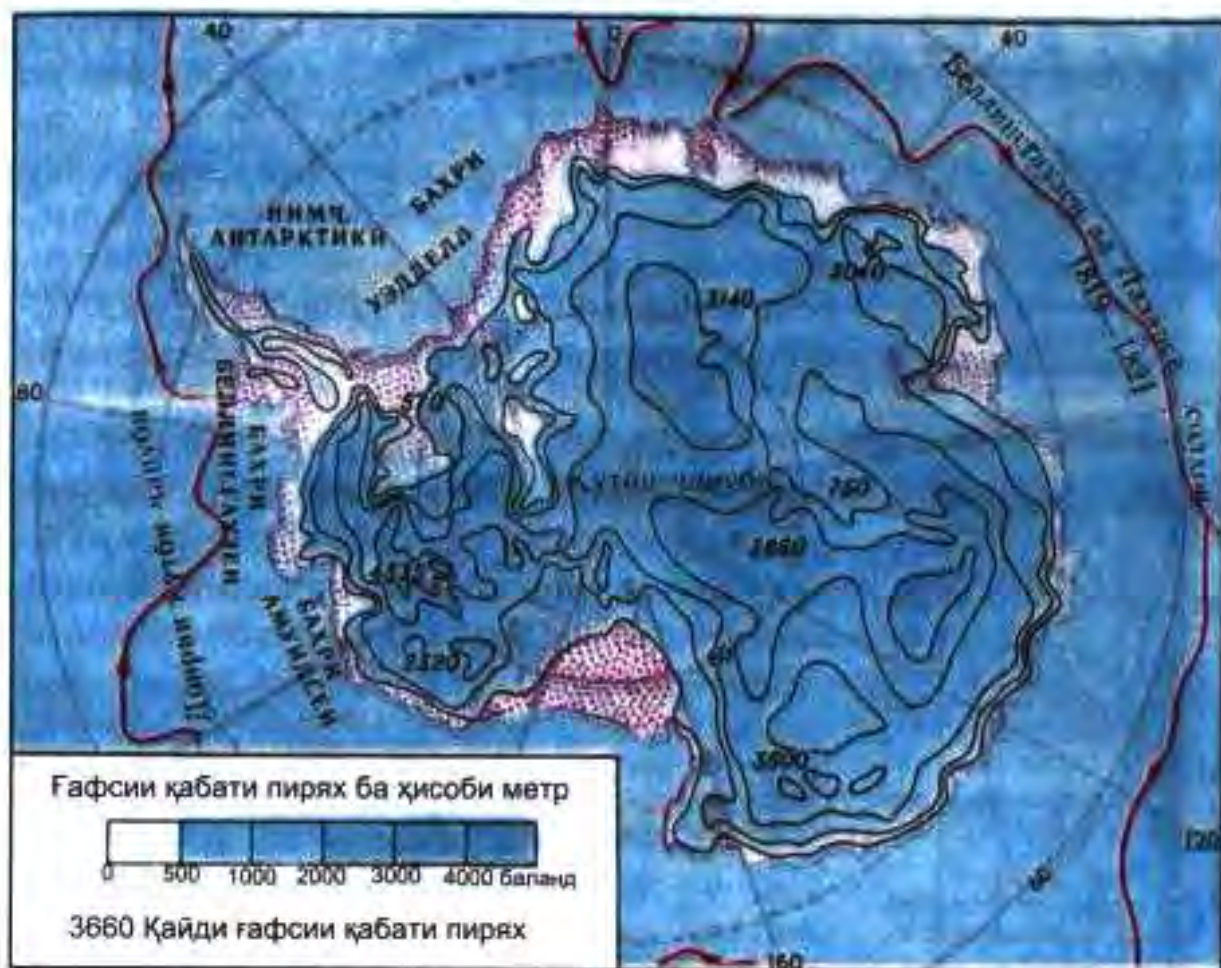
§41. Табиат

Қабати ях. Дар Антарктида чӣ қадар ях ҳаст? Дар зери қабати ғафси ях чӣ воқеъ аст? 35-40 сол пештар ба ин савол ҷавоб додан амри маҳол буд. Олимони муқаррар карданд, ки қариб тамоми материкро зирҳои яхӣ пӯшондааст, ки ғафсии миёнаи он қариб 2000 м аст ва дар қисми шарқӣ ғафсии ях ҳатто ба 4500 м мерасад. Баландии миёнаи материк, агар қабати пирихро ба ҳисоб гирем 2040 м аст. Ин аз баландии миёнаи материкҳои дигар қариб 3 баробар зиёд аст. Дар қабати яхи Антарктида қариб 80%-и тамоми оби ширини Замин мавҷуд аст.

Релефи зери ях. Усулҳои ҳозираи тадқиқот ба пайдо кардани тасаввуроти равшан оид ба релефи зери ях имконият доданд. Қариб осеяки сатҳи он аз сатҳи уқёнус паст аст. Дар айни замон дар зери зирҳои яхӣ силсилакӯҳҳо ва кӯҳистонҳо ёфт шудаанд.

Антарктидаи Ғарбӣ ба қисмҳо ҷудо шудааст. Аз нимҷазираи Антарктикӣ ва қанори ғарбии материк кӯҳҳо тӯл кашидаанд, ки давоми кӯҳҳои Анди Амрикои Ҷанубӣ мебошанд. Дар ин ҷо кӯҳистони баландтарини материк (5140 м), ҳамин чуқуртарин (-2555 м) воқеанд.

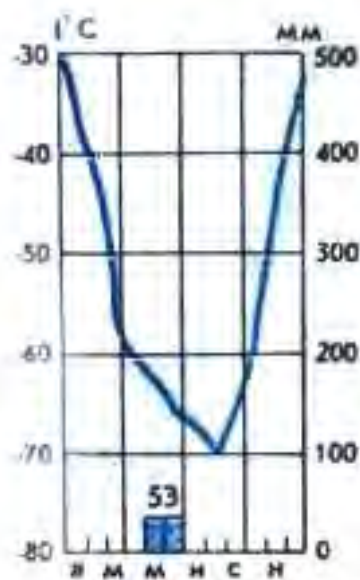
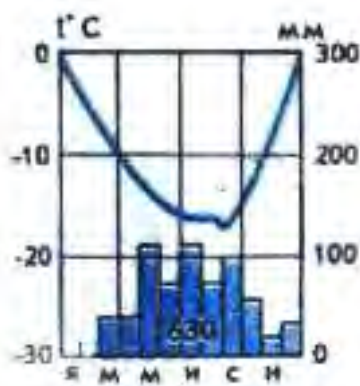
Дар Антарктидаи Шарқӣ зери қабати яклухти ях қитъаҳои сатҳ ва кӯҳистонҳои баландиашон 3000-4000 м пасу пеш ҷой гирифтаанд. Онҳо аз таҳшинҳои қадимтарин таркиб ёфтаанд ва ба қисмҳои кӯҳии материкҳои дигаре, ки ба ҳайати материки қадими Гондвана дохил мешуданд, монанд аст. Дар қанори материк, дар яке аз ҷазираҳои наздисоҳилии баҳри Рос вулкони оташфишонӣ *Эребус* — намунаи ҷараёни фаъоли тавлиди кӯҳ дар ин ноҳия қад кашидааст.

Расми 48. Релефи зери яхи Антарктида

Иқлим. Қариб тамоми масоҳати Антарктида дар минтакаи иқлими антарктикӣ воқеъ аст. Он хунуктарин материки Замин буда, ҳарорати миёнаи шабонарӯзӣ тобистон аз -30°C баланд намешавад ва зимистон аз -70°C паст мешавад. Антарктидаро “яхдони” Замин меноманд. Бинобарон нимкураи ҷанубии Антарктида нисбат ба нимкураи шимолӣ хунуктар аст. Қутбҷиёни шӯравӣ дар стансияи “Восток” ҳарорати пасттарини рӯи Замин ($-89,2^{\circ}\text{C}$)-ро қайд кардаанд. Маҳз аз ҳамин сабаб маркази “Восток”-ро Қутби хуноқи Замин меноманд. Барои кор дар чунин шароит аз либоси махсус истифода мебаранд.

Антарктида дар давраи тобистон нисбат ба ноҳияҳои хати истиқвоии Замин бештар Офтобро мегирад. Аммо 90%-и гармиро барфу ях инъикос мекунад. Ба зами он тобистон хеле кӯтоҳ аст. Соҳили материк гарм аст. Тобистон ҳарорати ҳаво то 0°C мебарояд ва зимистон хуноқӣ мӯътадил мешавад. Дар ноҳияҳои, ки тобистон қабати ях вучуд надорад, ҳарсангҳо то 85%-и гармии Офтобро кашида, худ гарм мешаванд ва ҳавои атрофро низ гарм мекунанд. Аз ин рӯ дар ин ҷо воҳаҳо ба вучуд меоянд. Тобистон

Расми 49. Диаграммаи минтақаҳои иқлимии Антарктида

Шоҳлингвин

дар воҳаҳо ҳарорат нисбат ба пирахҳои атроф хеле баланд мешавад. Онҳо манбаи асосии гармӣ мебошанд. Аз сабаби тафовути зиёди ҳарорат ва фишори атмосфера дар болои ноҳияҳои соҳил аз материк бодҳои доимӣ мевазанд. Бодҳо дар назди соҳил шиддат гирифта, баъзан ба тӯфон табдил меёбанд. Ин бодҳо миқдори азими барфро аз материк ба уқёнус рӯфта мебаранд.

Зимистон баҳрҳо саросар яхпӯш мешаванд. Тобистон яхи яклухт қариб то ҳуди соҳил об мешавад. Як қисми яхи рӯи материк ба об лағжида мешиканад ва айсбергҳои азимро ҳосил мекунад. Ҷараёни об онҳоро ба уқёнус мебарад.

Аз харитани иқлими Антарктида истифода бурда, дурустии гуфтаҳои болоро тасдиқ кунед. Барои ин тағйироти ҳарорат ва боришро дар 700 т.ш. мушоҳида кунед.

Олами органикӣ. Қисми зиёди Антарктида олами набототу ҳайвонот надорад. Ин биёбони антартикӣ аст. (Сабаби пайдоиши онро фаҳмонед). Набототҳои ҳозираи Антарктида аз ушна, гулсанг, обсабз, замбӯруғҳо ва гайра иборат аст. Дар мавзӯҳои кӯча аз қабати ях озоданд, ҳатто дар наздикии кутб ғиёҳҳо месабзанд. Дар ноҳияи Қутби хунук аз мағзи барф бактерияҳо ёфт шуданд. Олами ҳайвоноти Антарктида низ камбағалу якрағ аст. Обҳои Антарктида аз плактон бойанд, ки барои кит, тулен, моҳӣ ва паррандаҳо манбаи хӯрок мебошанд. Дар материк чанд намуди китшаклҳо, аз ҷумла ҳайвоноти калонтарини сайёраи Замин — кити кабуд, инчунин вол (кашалот), касатка зиндагӣ мекунанд. Белпӯйҳо бисёранд.

Тобистон дар соҳил паррандаҳои гуногун лона мегузоранд. Сокинони Антарктида пингвинҳо мебошанд. Онҳо парвоз намеку-

нанд, аммо хеле хуб шино карда метавонанд. Мохӣ, нармбаданҳо ва харчангчаҳоро меҳӯранд. Пингвинҳо чанд намуданд. Намуди аз ҳама паҳнгардида пингвини хурди адели мебошад. Шоҳпингвини вазнаш то 50 кг ва кадаш бештар аз як метр махсусан зебо аст. Онҳо лона намесозанд, балки тухмашонро дар ҷанголашон гирифта, ба тибити шиками гармашон паҳш мекунанд ва дар зимистони қаҳратун ҷӯча мебароранд. Дар кӯҳҳои баланд мурғҳои тӯфони антарктикӣ ва барфӣ лона мегузоранд.

Мохҳои тобистон дар соҳил бақлан, моҳихӯраки шимолро дучор шудан мумкин аст. Моҳихӯраҳои шимолӣ хеле ороманд, онҳо кутбчиёро ҳамроҳӣ мекунанд ва партовҳои хӯрданбобро истеъмол карда, муҳофизатгари табиат мебошанд.

Аҳамияти ҳозираи тадқиқоти Антарктида. Тадқиқоти Антарктида дар шароити ниҳоят душвор ба вуқӯъ мепайвандад. Сабаби ба омӯзиши материка яхӣ аҳамияти зиёд додани олимони ҷис?

Дар қабри замин он сарватҳои табиӣ гуногун ёфт шудаанд: ангиштсанг, маъдани оҳан ва металлҳои ранга. Нафт ва гази табиӣ ошкор гардиданд. Олимони тахмин мекунанд, ки дар он ҷо тилло, алмос ва уран мавҷуд аст.

Обҳои укёнуси Антарктида аз ҳайвоноти калони баҳрӣ, моҳӣ ва харчангшаклҳо бойанд. Китҳо, махсусан кити калонтарин — кити кабуд, хеле қир карда шудаанд ва аз соли 1967 тахти ҳимоя мебошанд. Дар Антарктида захираи азими оби ширин дида мешавад. Ҳоло лонҳан ба мамлакатҳои, ки аз нарасидани об танқисӣ доранд, кашнда бурдани айсбергҳо тартиб дода шудааст.

Мурғи тӯфон

Моҳихӯраки шимолӣ

Гурбаи баҳри ҷанубӣ

Шери баҳрӣ

Омухтани Антарктида на танхо аҳамияти амалӣ, балки аҳамияти илмӣ низ дорад. Чараёнхое, ки дар Антарктида ба вуқӯ мепаиванданд, ногузир ба табиати сатҳи Замин таъсир мерасонанд. Масалан, ҳаракати яхҳо (чамъшавии ях, тағйир ёфтани суръати ҳаракат, обшавӣ), аз бисёр ҷиҳат ба тағйирёбии сатҳи укёнуси Ҷаҳонӣ вобаста аст. Атмосфераи болои Антарктида ба ҳаракати анбӯхи ҳавои тамоми сайёра таъсир мерасонад.

Қабати пириях, ки 20 млн. сол қабл ба вуҷуд омадааст, онд ба тағйироти асриная иқлим, инчунин онд ба таърихи инкишофи маҷмӯҳои табиии Замин ахбори зиёде дорад.

Супориш. 1. Кӣ ва кай материки Антарктидаро кашф кард. Ин кашфиёт барои тадқиқи материк чӣ аҳамият дошт? 2. Аввалин бор кӣ ва кай ба қутби Ҷанубӣ расид? 3. Хусусияти олами органикии Антарктида аз чӣ иборат аст? Чаро омӯзиши Антарктида муҳим аст? 4. Аз ҳаритаи иқлимии Антарктида истифода бурда, дурустии гуфтаҳои болоро тасдиқ кунед. Барои ин тағйироти ҳарорат ва боришро дар 700 т.ш. мушоҳида кунед. 5. Чаро дар Антарктида ҳарорати паस्तтарини рӯи Замин вуҷуд дорад? 6. Монандӣ ва фарқияти байни биёбонҳои Африқо ва Антарктида аз чӣ иборат аст? Сабаби фарқият чист? 7. Шароити зиндагии аҳоли чӣ хел аст? Барои ҷавоб ғайр аз китоб манбаъҳои гуногунро истифода баред. 8. Дар Антарктида кадом моҳҳо рӯзи қутбӣ ва шаби қутбӣ мешавад? 9. Агар дар Антарктида оташфишонии саҳти вулқонҳо ба амал ояд, дар сатҳи Замин чӣ хел тағйирот рӯй додана мумкин аст?

ХУДРО САНҶЕД! Шумо омӯзиши географии материкҳои нимкураи Ҷанубиро ба охир расонед. Ҷиҳатҳои умумии табиат, аҳоли ва давлатҳо, инчунин хусусиятҳои ҳар як материкро фаҳмишед. Бинобар он барои муайян кардани мавқеи географии материкҳо бояд амалҳои зеринро иҷро кард: 1. Ҷиҳатҳои умумӣ ва тафовути мавқеи географии материкро номбар кунед? 2. Дар соҳти рельефи материкҳои омӯхташуда кадом ҷиҳати умумӣ ҳаст? Сабаби он чист? 3. Иқлими кадом материк мухталифтар мебошад? Чаро? Дар иқлими кадом материк таъсири укёнуси Ҷаҳонӣ аз ҳама бештар зоҳир шудааст? 4. Аз ҷиҳати шароити иқлим кадом худуди материкҳо барои ҳаёт ва фаъолияти хоҷагии инсон бештар мусоидат мекунад? 5. Дарёҳои се материки номбаршударо аз ҷиҳати монандии хусусияти чараён ва режим муқоиса кунед? Ҷавобатонро шарҳ диҳед. 6. Тафовути байни материкро аз ҷиҳати ҳайати аҳолии ҳозира номбар кунед. Дар таърихи сокинони таҳҷоии материкҳо чӣ умумият ҳаст? Тафовут аз чӣ иборат? Бо мисолҳо исбот кунед, ки аҳоли дар материкҳо вобаста ба таърихи аҳолидоршавӣ ва шароити табиӣ ҷой гирифтааст. 7. Кадом офатҳои табиат барои фаъолияти хоҷагии ва ҳаёти аҳоли оқибати ҳалокатовар дорад? Кадоми онҳо ба инсон вобаста нест ва кадоми онҳо таҳти таъсири фаъолияти хоҷагии рӯй медеҳанд? 8. Табиат дар кадоме аз материкҳо аз тарафи инсон зиёдтар тағйир дода шудааст? Чаро?

МАТЕРИКҲОИ ШИМОЛӢ

§42. Хусусиятҳои умумии табиати материкҳои шимолӣ

Мавқеи географӣ. Дар нимкураи Шимолӣ масоҳати хушкӣ нисбат ба нимкураи Ҷанубӣ зиёд мебошад. Қисми аз ҳама зиёди хушкӣи нимкураи Шимолӣро ду қитъа — Амрикои Шимолӣ ва Авруосиё ташкил мекунанд.

Мавқеи географӣи Амрикои Шимолӣ ва Авруосиё чанд хусусияти умумӣ дорад. Ҳар ду материк аз шимол ба ҷануб, аз арзҳои арктикӣ то хати истиқво, ки табиати гуногун ба онҳо хос аст, тӯл кашидааст; майлони аз ҳама васеи ин қитъаҳо дар минтақаҳои мӯътадили арзӣ ҷойгиранд, ки табиаташон аз табиати аллақай омӯхтамон фарқ доранд.

Хусусиятҳои умумии релеф. Ба монанди материкҳои нимкураи Ҷанубӣ Амрикои Шимолӣ ва Авруосиё аз ҷиҳати табиӣ хусусиятҳои ба ҳам монанд доранд. Аз ҷиҳати гуногунии релеф ин қитъаҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ҳамвориҳо масоҳати аз ҳама зиёдро ташкил мекунанд, ки барои кишоварзӣ ва сохтмони роҳҳо-роҳи оҳан, автомобилгард мувофиқ мебошанд. Дар гирду атрофи материкҳо силсилакӯҳҳо ҷойгиранд. Дар Амрикои Шимолӣ силсилакӯҳҳои Кордилер ҷойгиранд, ки дар қисми ғарбии материк ба дарозии 9 ҳаз. км тӯл кашидааст ва дар шарқи материк кӯҳҳои Аппалачи воқеъ аст. Дар Авруосиё системаи кӯҳҳои дар қисми ҷанубӣ ва шарқии материк ҷойгиршуда қариб 9 км баландӣ дорад. Ба монанди Кордилер, дар соҳилҳои шарқии Авруосиё бисёр вулқонҳои амалкунанда мавҷуданд ва заминчунбҳои харобивар бештар ба вуқӯъ менайванданд.

Пайдоиши кӯҳ ва ҷойгиршавии силсилакӯҳҳо ба ҳаракати порҳои саҳти литосфера вобаста аст. Ин ҷараён ба таърихи умумии инкишофи табақои замин ҳам аҳамият дорад.

Садҳо ҳазор сол муқаддам Амрикои Шимолӣ ва Авруосиё қитъаи ягонаи том — Лавразияро ташкил мекарданд. Баъдтар байни онҳо укёнуси Атлантика ба вуҷуд омад. Ҳарду материк бо мурури замон гоҳ якҷоя, гоҳ аз ҳам ҷудо мешуданд. Дар ҷои гулӯгоҳи Беринг, ки бараш аз 86 км зиёд нест, то ба ҳамин қарибҳо кӯпруки ба пиёдагардӣ монанд мавҷуд буд, ки ҳарду материкро бо ҳам пайваст мекард. Бо ин кӯпрук одамон аз Осӣ ба Амрикои Шимолӣ мегузаштанд, ки аҷдоди аҳолии ҳозираи Амрикои Шимолӣ буданд.

Яхбандии қадима. Худудҳои Амрикои Шимолӣ ва Авруосиё дар гузашта чандин маротиба яхбандиро аз сар гузаронидаанд. Сабаби яхбандиҳо — хунукшавии умумии иқлим мебошад.

Яхбандии охирин 10-15 ҳаз. сол муқаддам ба охир расида аст. Яхҳои қадима ҳудуди қалони ҳарду материко пӯшида буд. Тахмин меравад, ки ғафсии ях қариб 3 км-ро ташкил мекард. Яхҳои материкӣ дар Авруосиё аз кӯҳҳои Скандинавия фурумада, кӯҳҳои Алп, Карпат, Пиренейро пӯшидаанд. Ях қисми зиёди ҳамвориҳои Аврупои Шарқӣ ва Сибири Ғарбиро пӯшонид. Дар Аврупои Ғарбӣ пирияхҳо то доманаҳои Карпат расиданд. Дар Амрикои Шимолӣ дар давраҳои авҷгирии яхбандӣ ях тахминан аз се ду хиссаи материко иҳота карда, то ҷануби кӯлҳои Бузурги Амрикои Шимолӣ рафта расидааст.

Яхбандии қадимӣ ба ташаккулёбии шароитҳои табиии кунунӣ ҳам таъсири қалон расонид. Дар шакли кӯҳҳо ва баландиҳо рельефи яхӣ ба вучуд омад. Пирияхҳои ҳаракаткунанда чуқуриҳои андозаашон гуногунро ба вучуд оварданд, ки баъдтар онҳо бо обҳои талу теппа пур шуданд. Ҳамин тавр, кӯлҳои сершумори қалонҳаҷми баҳрмонанд ва хурд-хурд пайдо шуданд. Чӣ дар Авруосиё ва чӣ дар Амрикои Шимолӣ кишварҳои кӯлӣ ба вучуд омаданд.

Пирияхҳо олами набототи ҳайвоноти гармидӯстро, ки муқими он чойҳо буданд, несту нобуд карданд. Фақат як қисми қами онҳо аз маҳвшавӣ эмин монданд. Инҳо ғавазҳои шимолӣ-қарибу, говгӯсфанд, аз рустаниҳо — ушна ва гулсангҳои гуногун буданд.

Хусусиятҳои умумии иқлим ва зонаҳои табиӣ. Дар шароитҳои иқлимии ҳарду материк ҳам умумиятҳои зиёд мавҷуданд. Қонуни зонавият ҳам дар ҳудуди материкҳои шимолӣ амик эҳсос мешавад.

Муайян кунед, ки ҳарду материк дар қадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгиранд. Қадоме аз минтақаҳо ҳудуди зиёдеро ишғол мекунад? Зонаи табиинеро нишон диҳед, ки аз ҳарду материк гузаштааст. Дар Авруосиё қадом зонаҳои табиӣ дида мешаваду дар Амрикои Шимолӣ не? Инро шарҳ диҳед?

Аз харита маълум аст, ки дар ҳарду материк ҳудуди аз ҳама қалонро минтақаи иқлими мӯътадил ташкил мекунад. Дар ин минтақа шароитҳои иқлимӣ гуногун аст. Дар он зонаҳои ҷангал — тайга бо дарахтони сӯзанбарг, пахнбарг бартарӣ доранд. Бисёр намуни дарахтҳо — чалгуза, арча, пихта, қоч, санавбар, сидра ва ғайра барои ҳарду материк хос мебошад.

Ҳамин тарик, дар табиати материкҳои нимкураи Шимолӣ умумияти зиёде дида мешавад, ки як қатор сабабҳо доранд: а) таърихи умумии инкишофи табакаи замин; б) муддати дурударози инкишофи якҷояи табиат; в) монандии мавқеи географӣ. Баробари ҳамин дар Амрикои Шимолӣ намудҳои дарахтоне мерӯянд, ки дар Аврусиё дида намешавад, ба монанди секвойя, теуга ва баъзе алафҳо. Амрикои Шимолӣ ва Аврусиё барои инсоният чанд намуди рустаниҳои дастпарварро низ додаанд.

Ҷуғрафия * 1. Аз рӯйи харитаи табиӣи ҷаҳон ҷойгиршавии системаи кӯҳҳои Амрикои Шимолӣ ва Аврусиёро муайян кунед. 2. Аз рӯйи матни китоби дарсӣ сабабҳои монандии табиати материкҳои нимкураи Шимолӣро тӯед. 3. Барои чи рустаниҳои мазруи Аврусиё ва Амрикои Шимолӣ гуногунанд?

АМРИКОИ ШИМОЛӢ

ТАБИАТ

Шаронти табии Амрикои Шимолӣ нисбат ба материкҳои аллакай омӯхтамон комилан дигар аст. Маҷмӯҳои табии он хеле мухталифанд, дар байни онҳо маҷмӯҳои беназир бисёранд: чакалаки секвойяи азим, кӯлҳои бузурттарин, ноҳияи вулкони гейзерҳои лойкадор, водихои чуқуртарини дарёӣ — канонҳо ва ғайра. Инсон табииати материкро ниҳоят тағйир додааст, бисёр маҷмӯҳои маданӣ ба вучуд оварда шудаанд.

§43. Мавқеи географӣ

Амрикои Шимолӣ аз ҷиҳати масоҳат материк сеюми сайёра буда, 24 млн. км²-ро ташкил мекунад. Вай аз ҷиҳати тарҳ андаке ба Амрикои Ҷанубӣ шабоҳат дорад, аммо қисми аз ҳама васеи материк дар арзҳои муътадил воқеанд, ки ба табииати он таъсири муҳим мерасонанд ва аз материкҳои омӯхтамон фарқ мекунанд.

Хусусиятҳои мавқеи географии Амрикои Шимолӣро мустакилона муайян кунед. Мавқеи онро докиста, онд ба табииати материк чӣ хел хулосаи пешакӣ баровардан мумкин аст?

Соҳилҳои Амрикои Шимолӣ ба қисмҳо ҷудо шудааст. Дар соҳилҳои шарқӣ ва шимолӣ материк халиҷу нимҷазираҳо бисёр буда, дар соҳилҳои ғарбӣ ва ҷанубӣ хеле кам аст. Олимони тахмин мекунанд, ки қисми шарқӣ материк миллионҳо сол қабл бо Аврупо ягонаи том буда, қисми шимолӣ ғарбии он бо Осиёи шимолӣ шарқӣ пайваست буд. Тарҳи соҳилҳо натиҷаи ҳаракати пораҳои литосфера мебошад.

Дар сурати Замин, ки аз кайҳон гирифта шудааст, дар шимолӣ материк барф, пиряху хушкӣро аз яхҳои укёнусӣ фарқ кардан душвор аст. Дар ин ҷо *галаҷазираи Арктикӣ* ва *Канадаи азим* масоҳатан ҷой гирифтааст, ки гӯё дар даруни яхҳои Арктикӣ мебошад. *Халиҷи Гудзон* ба хушкӣ даромадааст, ки қисми зиёди сол яхпӯш мебошад.

Дар халиҷҳои танг ва ба дохили хушкӣ даромадаи соҳилҳои Амрикои Шимолӣ баландтарин мадди баҳрии кураи Замин то 18 м (дар халиҷи Фанди) мушоҳида мешавад (*Аз рӯйи харита сайёра*).

тасаввурӣ кунед ва мавқеи объектҳои асосии хатти соҳилро муайян кунед).

Аз таърихи кашф ва тадқиқи материк. Баъд аз кашфиёти испанҳо ба соҳилҳои Олами Нав экспедисияи мамлакатҳои дигари Аврупо ба сафар тайёр карда шуданд. Дар охири асри XV марди итолиёвӣ **Чоун Кабот**, ки дар Англия хизмат мекард, ҷазираи Ньюфаундленд ва соҳили нимҷазираи *Лабрадорро* барои аврупоиён кашф намуд. Баҳрнавардон ва сайёҳони Англия **Г. Гудзон** (асри XVII), **А. Макензи** (асри XVIII) ва дигарон қисмҳои шарқӣ ва шимолии материкро тадқиқ карданд. Дар оғози асри XX кутбнавард ва тадқиқотчи норвегӣ **Р. Амундсен** (1872-1928) бори аввал (1903-1906) дар киштии "Йоа" ба воситаи гузаргоҳи Шимоли Ғарбӣ аз Гренландия ба Аляска шино кард. Аз соли 1904 дар нимҷазираи Будия-Феликс Қутби магнитии шимолии Замиро муқаррар намуд ва аввалин шуда қариб 100 ҷазираи атрофи онро ба харита дохил кард.

Шимоли ғарбии Амрикоро тадқиқ кардани русҳо. Русҳо дар тадқиқи материк ҳиссаи калон гузоштаанд. Онҳо сарфи назар аз аврупоиён масоҳати калони дигари қисми шимоли ғарбии материкро кашф ва аз худ карданд. Дар нахустин харитаи ҳамон вақт акнун ба вучуд омадаи стода дар қисми сарзамини Амрико ҷазираҳое бо номи русӣ пайдо шуданд, ки дар миёнаи асри XVIII ҳангоми саёҳати баҳрнавардон **Витус Беринг** ва **Алексей Чириков** кашф гардида буданд. Онҳо соли 1741 дар ду киштии бодбондор қад-қадӣ ҷазираҳои Алеут гузашта, ба соҳилҳои Аляска наздик шуданд ва ба ҷазираҳои ҷудоғона фурумаданд.

Яке аз муассисони ширкати тичоратӣ **Г. Шелеховро** Колумби Русия меномиданд. Ӯ дар Амрико деҳаҳои русҳоро таъсис дода, бо соқинони маҳаллӣ савдо мекард, дар мактабҳои бунёднамудааш фарзандони рус ва ҳинду якҷоя таълим мегирифтанд, ба тадқиқу аз худ кардани Аляска-Амрикои русҳо мусоидат намуд.

Деҳаҳои русҳо дар қисми зиёди соҳил то ҳуди 38⁰ а.ш. таъсис ёфтанд ва дар он ҷо дар соҳили укёнуси Ором қалъаи русҳо сохта шуд. Ба ин қалъа дар асри XIX экспедицияҳое, ки Русия онҳоро

Витус Беринг
(1681-1741)

ба мақсади омӯхтани укёнуси Чахонӣ ва сарзаминҳои то он замон номаълум сафарбар мекард, ташриф меоварданд.

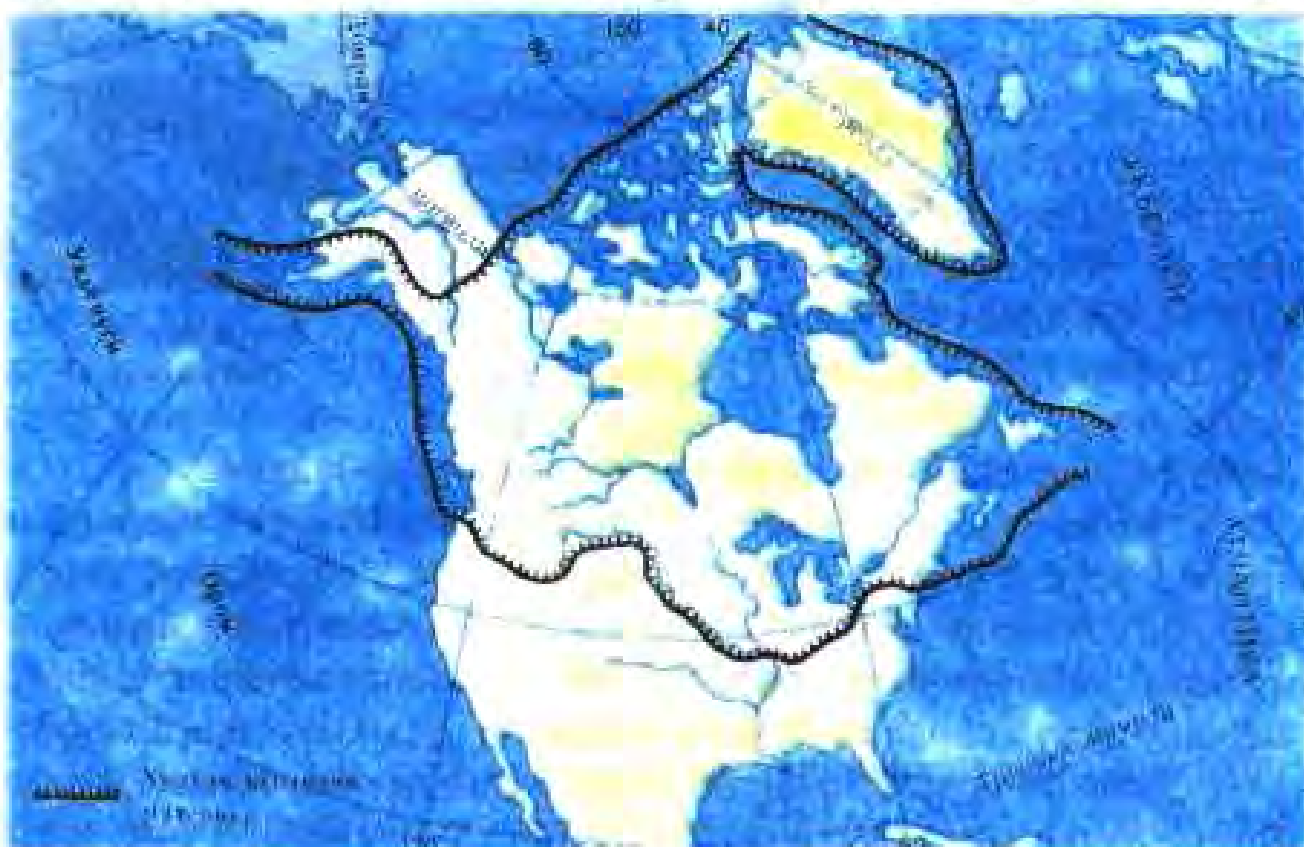
Дар харита ва объектҳои географӣ номҳои тадқиқотчиёни руси шимолӣ ғарбии Амрико ҳазираи Чириков, гулдӯғохи Шелехов, вулкони Веляминовро ёдоварӣ мекунад. Ҳукумати подшоҳӣ соли 1867 мулкҳои дар Аляска будаи русҳоро ба Иолоти Муттаҳиди Амрико фӯрӯхт.

§44. Релеф ва сарватҳои зери заминӣ

Дар сохти сатҳи Амрикои Шимолӣ ҳамвориҳо афзалият дошта, кӯҳҳо сеяки онро ишғол кардаанд.

Шарқи материкро асосан ҳамвориҳо ташкил кардаанд. Онҳо ба платформае мувофиқ меоянд, ки сатҳи он муддати дароз вайрон ва ҳамвор мешуд. Ҳазор сол пеш қисми зиёди ҳамвориро пириҳои азиме пушонда буд.

Дар релефи қисми шимолӣ ҳамвориҳои пасту баланд афзалият доранд, ки аз ҷинсҳои қадими кристаллӣ таркиб ёфтаанд. Дар ин ҷо тепаҳои на он қадар баланди қочу санавбарзор ба ҳавзаҳои тангбару дарози кӯлҳо иваз мешаванд, бисёри онҳо тарҳи аҷибии сохилӣ доранд. Дар ҳама ҷо осори яхбандӣ — харсангҳои суфта, қудлаҳои тахти тепаҳо, тудҳои харсангҳои лунда, ҳавзаҳои

Расми 50. Яхбандии қадими Амрикои Шимолӣ

пиряхкофта намоён аст. Чанубтар ҳамвориҳои *Марказии* сертеппа, ки онро таҳшинҳои пиряхҳо пӯшондаанд ва пасти *Миссисиппи* ҳамвор, ки қисми зиёди он аз таҳшинҳои дарё ҳосил шудааст, доман паҳн кардаанд.

Гарбтар ҳамвориҳои *Кабир* ҷой гирифтаанд, ки бо бузургӣ ва сохти худ фарқ мекунад. Бо зинаҳои боазамати “нардбони азим” онҳо ба сӯи кӯҳҳои *Кордилер* баланд мешаванд. Ҷинсҳои таҳшини пайдоишашон материкию баҳрӣ, ки ҳамвориҳои *Кабирро* таркиб додаанд, бо водиҳои дарёҳое, ки аз кӯҳҳо ҷорӣ шуда меоянд, бурида шудаанд.

Дар шарқи материк кӯҳҳои на он қадар баланди *Аппалачи* ҷой гирифтаанд. Нишебии кӯҳҳои пастрхам қуллаҳои лӯндаанд, баландиашон зиёда аз 2000 м мебошад.

Қад-қад сохили гарбӣ кӯҳҳои *Кордилер* тӯл кашидаанд, ки дар ҷой ба ҳам пайваستшавии ду пораи литосфера, дар минтақаи фурудшавии табақаи *Замин*, ки дар ин ҷо таркишҳои сершумор буридааст, ҳосил шудаанд. Онҳо аз қари уқёнус оғоз меёбанд ва ба хушкӣ мебароянд.

Ҳаракати табақаи *Замин* боиси zilзилаҳои сахт ва оташфишонии вулқонҳо мешаванд. Вулқонҳои хомӯшшуда дар пеши назари сокинон бедор мешаванд, дуд, хокистару гудоза хориҷ ме-

Расми 51. Яхбандии қадими Амрикои Шимолий

кунанд. Вулқонҳои нав тавлид мешаванд, zilзилаҳои харобиовар шуда, гейзерҳои азим ҳосил мешаванд.

Кӯҳҳои Кордилер манзараи ниҳоят зебо доранд. Кӯҳҳоро водии чуқури дарёҳо ба қисмҳо чудо кардаанд, ки онҳоро *кано* меноманд. Ҳамиҳои чуқур ва қаторкӯҳу вулқонҳои азим ба ҳам наздик ҷой гирифтаанд. Дар қисми шимолии Кордилер қуллаи баландтарини он — кӯҳи *Мак-Кинли* (6194 м) қад қашида, барфу пиряхпӯш аст. Баъзе пиряхҳои ин қисми Кордилер аз кӯҳҳо якбора ба баҳр мефуроянд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Амрикои Шимолӣ аз сарватҳои зеризаминӣ бой аст. Дар кӯҳҳои Аппалачи ва Кордилер қонҳои ангиштсанг, дар пасти назди Мексика, Аляска, Арктикаи Канада нафту газ мавҷуданд. Қонҳои оҳан, никел, титло, уран, мис, платина ва металлҳои нодир (дар ноҳияи Кӯли Боло ва нимҷазираи Лабрадор ва ғ.), маъдани мис (дар кӯҳҳои Кордилер), захираҳои қалони фосфорит (дар нимҷазираи Флорида), сулфур, намакҳои калий (дар ҳамвори Марказӣ ва пасти назди Мексика) ёфт шудаанд.

Супориш. 1. Ҷойгиршавии шаклҳои қалони рельефро дар материк шарҳ диҳед. Чаро кӯҳҳои Кордилер дар ғарби материк ҷой гирифтаанд? 2. Яхбандии қадим ба рельеф чӣ хел таъсир расондааст. 3. Матро таҳлил кунед, барои ин аз он тасвир, фактҳо, шарҳи сабабҳои ҷараёнҳо ва ҳодисаҳои рои, ки дар табиат рӯй медиҳанд, ёбед, сабабу натиҷаро фарқ кунед.

§45. Иқлим

Иқлими Амрикои Шимолиро аз рӯи харита мустиқилона муқаррар кунед. Барои ин ба хотир оред:

1. Ташаккули иқлим ба қадом омилҳо вобаста аст? Қадоме аз ин омилҳо асосӣ мебошанд? 2. Сабабҳои ҳаракати анбӯҳи ҳаво қадоманд? 3. Минтақаҳои асосӣ ва гузарандаро номбар кунед?

Дар шаш минтақаи арзии иқлимӣ, гайр аз ҳати истиво, ҷойгир шудани Амрикои Шимолӣ дар иқлими он тафовути зиёдеро ба вуҷуд меорад. Ба иқлим омилҳои дигар ҳам таъсири муҳим мерасонанд. Маълум аст, ки қитъаҳои сатҳи Замин, ки дар як арз воқеанд, миқдори гуногуни рутубатро медиҳанд. Зимистон қисми зиёди ҳудуди материкро барф мепошонад, ки он ба инъикос шудани як қисми нурҳои офтоб мусоидат намуда, ҳарорати ҳаворо паст мекунад. Сатҳи хушкӣ ва уқёнус ба ҳосияти анбӯҳи ҳаво, рутубати

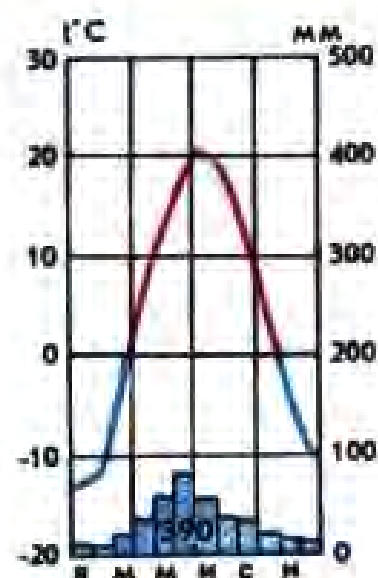
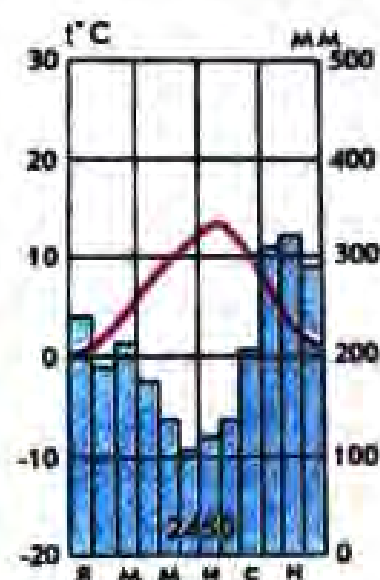
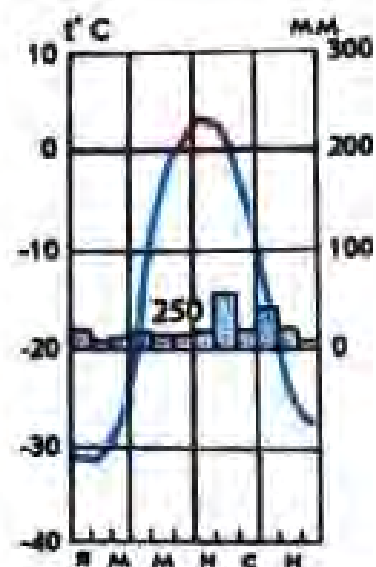
он, самти ҳаракат, ҳарорат ва хосиятҳои дигар ҳар ҳел таъсир мерасонанд. Халиҷҳои Гудзон ва Мексика ба дохили хушкӣ даромада ба иқлими материк таъсири муҳим, вале гуногун мерасонанд (*Фикр кунед, ки чӣ ҳел*).

Ба иқлим хусусияти релефи материк ҳам таъсир мерасонад. Чунончӣ, дар арзҳои мӯътадил ҳавои баҳри, ки аз ғарб ҳаракат мекунад, дар роҳи худ ба кӯҳҳои Кордилер дучор меояд. Вай боло баромада, сард мегардад ва дар натиҷа дар соҳил ба миқдори зиёд борин мешавад.

Дар шимол набудани қаторкӯҳҳо барои ба материк дохил шудани анбӯҳи ҳавои арктикӣ шароит ба вуҷуд меорад. Онҳо то халиҷи Мексика паҳн шуда метавонанд ва анбӯҳи ҳавои тропикӣ баъзан бе монеа ба шимолӣ материк дохил мешавад. Тафовути зиёди ҳарорат ва фишор байни ин анбӯҳи ҳаво барои дар ҳамвориҳои материк ҳосил шудани бодҳои сахт — тӯфон шароит ба вуҷуд меорад.

Аксар вақт гирдбод ногаҳон пайдо мешавад. Гирдбодҳо харобихои зиёд меоранд: иншоотҳоро вайрон карда, дарахтонро шикаста, ҳатто ашёҳои калонро бардошта аз як ҷо ба ҷои дигар мебаранд. Соҳилҳои шимолӣ материк ва ҷазираҳои ҳамшафат дар минтақаи иқлими арктикӣ воқеанд. Дар ин ҷо тамоми сол ҳавои сарду арктикӣ ҳукмрон аст. Зимистон гармии Офтоб ба замин дохил намешавад, зеро ин ҷо шаби қутбӣ аст.

Ҳарорати пасттарини зимистони онро дар Аляска (-64°C) ва Гренландия ($-44-50^{\circ}\text{C}$) мушоҳида кардаанд. Паиҳам туман шуда, абринокӣ зиёд аст, тӯфон мешавад. Тобистон хунук, ҳарорат паст ва ба сифр наздик аст. Дар ин шароит пирях ҳосил мешавад. Пирях

Расми 52. Диаграммаи минтақаҳои иқлимии Амрикои Шимолӣ

қисми зиёди Гренландия ва ҷазираҳою галаҷазираи Арктикии Канадаро пӯшондааст.

Худуди байни доираи Қутб ба 60° то 40° а.ш. дар минтақаи субарктикӣ воқеъ аст, ки дар ин ҷо баъди зимистони қаҳратун тобистони салқину обу ҳавояш абрноку боронӣ меояд (*ниг. ба харитаи иқлимӣ*).

Зимистон барф, тобистон борон меборад, вале ҳавои абрнок ба зудӣ ба ҳавои гарму офтобӣ иваз мешавад. Аммо ба минтақаи мӯътадил тафовути зиёди иқлим хос аст, ки сабаби он хусусияти сатҳи замин мебошад. Дар қисми шарқии минтақа зимистон сарду сербарф ва тобистон гарм аст. Дар соҳил паиҳам туманҳои гализ мешавад. Дар қисми марказии минтақа шароити обу ҳаво дигар аст. Зимистон бисёр вақт барф меборад ва тӯфон мешавад, ҳавои хунокро ҳавои гарм иваз мекунад. Тобистони гарм, аҳён-аҳён борони сел борида, хушксолӣ ва гармсел мешавад. (*Чуниш обу ҳаворо кадом анбӯҳи ҳаво ба вуҷуд меорад?*). Дар ғарби минтақаи мӯътадил иқлими баҳрӣ аст. Зимистон ҳарорати миёна қариб 0°C ва тобистон вай танҳо то $+10$, $+12^{\circ}\text{C}$ мебарояд. Қариб тамоми сол обу ҳаво рутубатноку сершамол шуда, бод аз уқёнус барфи тар ва борон меорад. Хусусиятҳои иқлимии боз се минтақа ба шумо маълум аст.

Дар қисми зиёди материк шароит барои парвариши зироати гуногуни кишоварзӣ мусонд аст: дар минтақаи мӯътадил гандум, чуворимакка; дар минтақаи субтропикӣ-ситрусҳо, шолӣ, пахта; дар минтақаи тропикӣ — қаҳва, найшакар, банан. Дар ин ҷо соли ду бор ва баъзан се бор ҳосил мегиранд.

1. Иқлими нимҷазираҳои Аляска ва Лабрадор ё Калифорния ва Флоридаро, ки дар як минтақаи иқлимӣ ҷой гирифтаанд, муқоиса кунед. Хулосаро ба дафтаратон нависед, сабабҳои монанд ва тафовутро шарҳ диҳед. 2. Иқлими кадом қисми Амрикои Шимолӣ ба иқлими маҳалли шумо монанд аст.

§46. Обҳои дохилӣ

Дар худуди Амрикои Шимолӣ ба монанди Амрикои Ҷанубӣ дарёҳои пуроб, кӯлҳо ва обҳои зеризаминӣ бисёранд. Ба шумо маълум аст, ки хусусиятҳои онҳо ба шароитҳои рельеф ва иқлим вобаста аст. Барои исботи ин вобастагӣ фарқияти обҳои Амрикои Шимолӣро аз обҳои Амрикои Ҷанубӣ аз рӯйи харита муайян кунед.

1. Аз худуди материк кадом дарёҳои калон ҷорӣ мешаванд, оби онҳо ба кадом укёнус мерезад? 2. Обтаксимкунаки ҳавзаҳои дарёҳое, ки ба укёнуси атроф ҷорӣ мешаванд, аз кучо мегузранд? 3. Кадом дарёҳои Амрикои Шимолӣ ях мебандад? Кадоми онҳо тамоми сол пуробанд? Чаро? 4. Суръати ҷараёни кадом дарёҳо баланд аст? 5. Дар кучои материк кӯлҳо бисёранд? Барои чӣ?

Калонтарин дарёи Амрикои Шимолӣ — *Миссисипи* (бо забони хиндуҳо “дарёи калон”) ва шоҳобаш *Миссури* (“дарёи лойқадор”) мебошад, ки аз кӯҳҳои Аппалачӣ, ҳамвориҳои Марказӣ ва Кабир ҷорӣ мешаванд. Он баъди Нил ва Амазонка дарёи дарозтарини (6420 км) ҷаҳону серобтарини материк аст. Дар гизогирии дарё борон аҳамияти калон дорад. Дарё як қисми обро аз обшавии барфу ҳамвориҳо ва кӯҳҳо мегирад. Миссисипи аз ҳамвориҳо оромона ҷорӣ шуда, дар поёноб аз хама пуроб мешавад. Дарё дар ҳамворӣ ниҳоят печутоб хӯрда, дар маҷроаш ҷазираҳои бисёр ҳосил мекунад. Вақте ки дар кӯҳҳои Аппалачӣ барф об мешавад ё дар ҳамвориҳои Марказӣ борони сел меборад. Миссисипи аз соҳил баромада, киштзору деҳотро паҳш мекунад. Сарбандҳо ва каналҳои обпарто, ки дар дарё сохта шудаанд, зарари обхезиро хеле кам мекунанд. Миссисипи дар ҳаёти халқи Амрико аҳамияти калон дорад, мисли аҳамияти дарёи Волга барои халқи рус. Беҳуда нест, ки хиндуҳо замоне дар соҳили он зиста. Миссисипиро падароб меномиданд. Дар ин дарё моҳии аҷоибе ҳаст, ки белбинӣ ном дорад ва дар дунё танҳо дар дарёҳои Ому ва Сир дучор мешавад.

Дарёҳое, ки аз домани шаркии кӯҳҳои Аппалачи ҷорӣ мешаванд, тезҷараёну пуробанд ва захираи калони нерӯи барқӣ доранд. Дар онҳо бисёр иншоотҳои барқии обӣ бунёд шудаанд. Дар резишгоҳи ин дарёҳо шахрҳои калон ҷой гирифтаанд. Иншоотҳои муҳимтариш обии материкро кӯлҳои *Кабир* ва дарёи *Лаврентии Муқаддас* ҳосил мекунанд, ки онҳоро бо укёнуси Атлантика мепайванданд.

Дарёи *Ниагара* баландии сертеппан оҳаксангро бурида, кӯлҳои *Эри* ва *Онтариоро* бо ҳам мепайвандад. Вай аз зинаи рост-фуromaдан баланднаш 50-метра ҷорӣ шуда, шаршарои машҳури олам *Ниагароро* ҳосил мекунад. Бо забони ҳиндӣ “ниагара” “оби гулдурӯсзананда” аст. Шаршара охиаста-охиаста ба суи кӯли Эри ақиб меравад, зеро об оҳаксангҳо хароб мекунад. Ба даҳолати мардум зарурат пайдо шудааст, то ки ин офаридаи беамсоли табиат нигоҳ дошта шавад.

Дар шимоли материк дарёи *Маккензи* чорӣ мешавад, ки онро хиндухо дарёи Калон меноманд. Дарё қисми асосии обро аз ҳисоби обшавии барф мегирад. Аз ботлоку кӯлҳо ба дарё оби бисёр чорӣ мешавад. Бинобар ин тобистон дарё пуроб аст. Маккензи қисми зиёди сол яхпуш аст.

Дар қисми шимолии материк кӯлҳо бисёранд, ки аксарияти онҳо ба дарёҳо пайваست шудаанд. Ҳавзаҳои кӯлҳо дар натиҷаи таркиш дар қабати Замин ҳосил шуда, баъд онҳоро пиряхҳо чуқур кардаанд. Яке аз кӯлҳои калону зебоманзари ин кишвар — *Виннипег* аст, ки ба забони хиндухо маънои “об”-ро дорад.

Дарёҳои кӯтоҳу тезчараён аз кӯҳҳои Кордилер ба уқёнуси Ором чорӣ мешаванд. Калонтарини онҳо — *Колумбия* ва *Колорадо* мебошанд. Онҳо аз қисми шарқии кӯҳҳо оғоз ёфта, аз паҳнкӯҳҳои дохилӣ чорӣ мешаванд, қанонҳои азим — дараи чуқур ҳосил мекунанд ва боз қаторкӯҳҳоро бурида, ба уқёнус мерезанд.

Қанони Калони дарёи Колорадо машҳури олам мебошад, ки ба 320 км тӯл қашидааст. Девори Қанон аз чинҳои гуногунсолу гуногунранг таркиб ёфтааст.

Ифлосшавии обҳои дохилӣ. Бо вучуди аз об бой будани материк дар баъзе ноҳияҳои он оби покизаи ширин нокифоя аст. Сабаби он истифодаи рӯзафзуни об дар саноат, барои обёрӣ, инчунин ифлосшавии он мебошад. Бисёр дарё ва кӯлҳо бо партовҳои фабрикаву заводҳо, бо нуриҳое, ки аз киштзор шуста мешаванд, ифлос шудаанд.

Расми 53. Кӯлҳои Кабири Амрикои Шимолӣ

Кӯлҳои Кабир ҳам ифлос шудаанд, ки оби онҳо то ба наздикӣ аҷаб покиза буд. Ба онҳо моддаҳои мухталифи захрнокро мепартоянд, ки дар қари қӯл, дар хавзаҳои чуқур чамъ ва бо лойқа омехта шудаанд ва ба организмҳои, ки дар об ва дар соҳили қӯлҳо маскунанд, таъсири ҳалокатовар мерасонанд.

§47. Зонаҳои табиӣ

Дар Амрикои Шимолӣ зонаҳои табиӣ ғайриоддӣ ҷойгир шудаанд. Зонаҳои табиӣ дар шимоли материк аз ғарб ба шарқ ва дар қисмҳои марказӣ ва ҷанубӣ ба самти меридианӣ ҷой гирифтаанд. Чунин тақсимооти зонаҳои табиӣ хусусияти Амрикои Шимолӣ буда, асосан ба релеф ва бодҳои ҳукмрон алоқаманд мебошад.

Дар зонаҳои биёбонҳои арктикӣ, ки барфу яхпӯш мебошад, Гренландия ва қисми зиёди ҷазираҳои галаҷазираи Арктикии Канада ҷой гирифтааст. Дар муддати тобистони кӯтоҳ дар заминҳои беқуввату санглох ҳар ҷо-ҳар ҷо ушнаву гулсанг мерӯяд.

Зонаи тундра соҳили шимоли материк ва ҷазираҳои ба он ҳамшафатро ишғол кардааст. Масоҳатҳои бечангалу минтақаи субарктикӣ, ки набототи ушнаву гулсанг ва рустаниҳои буттагӣ дар ҳоки камҳосили тундрагӣ ботлоқӣ пӯшондаанд, тундра меноманд. Ин хели хокҳо дар шароити иқлими саҳт ва яхбандии бисёрсола ҳосил мешавад. Дар тундра ғайр аз ушнаву гулсанг геша ҳам месабзад. Қитъаҳои баландро беҳи қадрпаз, тусак, инчунин қабудбутта ишғол кардаанд. Набототи тундра барои бисёр ҳайвонот хӯрок аст. Дар ин ҷо аз давраи яхбандӣ барзаговӣ мушқин — чорвои калони алафхӯр бо пашми гуллино дароз, ки онро аз сармо муҳофизат мекунад, боқӣ мондааст. Барзаговӣ мушқин камшумор аст ва таҳти Ҳимоя мебошад. Дар ҷароғҳои гулсанг рамаи гавазҳои амрикоӣ мегарданд. Аз ҳайвонҳои дарранда дар тундра рӯбоҳи шимолӣ, гурги қутбӣ зиндагӣ мекунанд. Дар соҳил ва ҷазираҳо, дар қӯлҳои сершумор паррандагони бисёр лона мемонанд. Морж ва тюлен дар соҳил, гавази амрикоӣ дар тундра диққати бисёр шикорчиёноро ҷалб мекунад. Шикори аз ҳад зиёд ба олами ҳайвоноти зона зарари калон мерасонад.

Тундра дар ҷануб ба бешаи камдарахт — бешаи тундра табдил меёбад, ки он баъд ба тайга иваз мешавад. Тайга — зонаи минтақаи мӯътадил аст, ки дар олами набототи он дарахтони

Савсар

Мири мушон

Гўсфанди гафсшоҳ

сўзанбарг дар омехтагӣ бо дарахтони чинси майдабарг афзалият доранд.

Хоки замини тундра дар шароити зимистони хуноки сарбарф ва тобистони салкини саррутубат ҳосил мешавад. Дар чунин шароит боқимондаи рустаниҳо мепӯсад. Хоки пӯсида камҳосил мешавад. Дар зери қабати тунуки моддаҳои пӯсида қабати сафедтоб ҳобидааст, ки он чинҳои маҳлулнашавандаи хокистарранг мебошад. Бинобар ин чунин хокро хокистарӣ меноманд.

Дар тайга асосан дарахтони қочӣ сиёҳ ва сафед санавбарӣ сиёҳқочӣ баргрёзи амрикоӣ, намудҳои гуногуни санавбар месабзанд. Ҳайвоноти дарранда: хирси сиёҳ, силовсини канадагӣ, савсари амрикоӣ, мири мушон; ҳайвоноти алафхӯр: шохгавазӣ, гавазӣҳои виргинӣ маскунанд. Дар боғҳои миллӣ бизонӣ ҷангалӣ боқӣ мондааст.

Зонаи бешаҳои омехта ҳуссияти аз тайга ба бешаҳои паҳнбарг гузаранда дорад. Табиати ин бешаҳо ро сайёҳи аврупоӣ Богатников О.А. чунин тасвир кардааст: “Нихоят гуногунии чинси дарахтон шаҳро ба ҳайрат меоварад..... ман дар атроф бештар аз даҳ намуди дарахтони паҳнбарг ва якчанд намуди дарахтони сўзанбаргро фарқ мекунам. Ҷамоати хушнамоё ҷамъ омадааст: будут, фундук, олан, сиёҳбед, шимтол, зерфун, тўс, қоч, шихта, санавбар ва боз қадом намудҳои ба ман номаълум. Ҳамаи онҳо ба дарахтони аврупоӣ мо наздиканд, аммо аҷлаке дигаранд — пеш аз ҳама бо ҷараёни ҳаёт ва аз ҷиҳати ҷузъҳои мухталифию суроби барг”.

Хоки зери бешаҳои омехта ва паҳнбарг хокистарранги ҷангалӣ ва бури ҷангалӣ аст. Онҳо назар ба хоки хокистарии тайга бештар моддаҳои пӯсида доранд. Маҳз ҳосилҳои онҳо боиси дар қисми зиёди материк нобуд шудани бешаҳо ва аз нав ҷинсондани